VASUNDHARA COLLEGE OF ARTS, SCIENCE & COMMERCE, GHATNANDUR

NAAC Accredited 'B' Grade, With CGPA 2.47.

Affiliated to Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

Dr. Arun Dalve
(M.A., B.Ed., Ph.D.)
Principal

Mob:9424342148
Mob:9822898727
Mob. 9923019540
Website: www.vasundharacollege.org
E-mail - principalvcg@rediffmail.Com

Ghatnandur, T.q. Ambajogai, Dist. Beed, Pin – 431519 (Maharashtra) E-mail- vasundharacollege2000@gmail.com

Outward No.VCG /20 - 20/ Date -/ /20

Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during for the year 2018-2019.

Index

Sl.no	Name of teacher	Title of book	Title of chapter	**ISBN number**	**Page No**
1.	Assi.Prof. Kirdant V.G	The South Indian Asian Academic Research Chronicle	Mahiti Saksharta Kalachi Garaj	2454-1109	3 to 9
2.	Dr. Ranmal P.S	Male Female Ratio In balancing In India	Maharashtratil Stri Purush Gunotaratil Asamatol Ek Samasya	2348-7143	10 to 13
3.	Dr. Ranmal P.S	Mahatma Gandhi In The Changing Times	Adarsha Gramin Samaj Nirmitichya Drushtine Gandhi Vicharanche Mahatva: Ek Aabhyas	2394-7632	14 to 17
4.	Assi.Prof. Kirdant V.G	The Changing Role Of The Welfare State In The Last Two Decades	Shasan Aani Kamgar Kayade	2348-7143	18 to 20
5.	Assi. Prof. Kirdant V.G	Male Female Ratio In balancing In India	Bhartatil Stri Purush Gunotaratil Asamatol Ek Aadhyayan	2348-7143	21 to 24
6.	Dr. A.M More	Male Female Ratio Imbalancing In India	Bhartatil Rajasthariya Stri Purush Gunotaratil Asantulan Aani Dharma	2348-7143	25 to 29
7.	DR. Kotule B.M	Ikisvi Sadi Ka Hindi Sahitya: Sanwedana Ke Swar	Tiraskrut Atmakatha Katha Me Dalit Chaitanya	2348-7143	30 to 34
8.	DR.G.B Sawane	Ikisvi Sadi Ka Hindi Sahitya: Sanwedana Ke Swar	Uday Prakash Ki Kawita Me Rajnaitik Sanwedana	2348-7143	35 to 36

9.	Dr. M.B Deshmukh	Mahila Sablikaran Samasya Aavhane Aani Upay	Koutambik Hinsacharapasun Mahilanche Sanrakashan Kaydyachi Upayuktata	2348-7143	37 to 40
10	Dr. A.M More	The Changing Role Of The Welfare State In The Last Two Decades	Bhartatil Rajasthariya Stri Purush asamanta ek Aabhyas	2348-7143	41 to 45
11	Assi.Prof. M.B Jogdand	The Role Of Government To Protect The Human Rights	Bhartiya Sanvidhanatil Mulbhut Hakkancha Aadhava	1348-7143	46 to 49
12	Assi.Prof. M.B Jogdand	Mahatma Gandhi Yanche Vichar	Mahatma Gandhijinche Samtevishayi dratikon	2348-7143	50 to 53
13	Assi.Prof. M.B Jogdand & Dr. Dalve A.Y	The Changing Role Of Th Welfare State In The Last Two Decades	Shasanachya Kalyankari Yojanecha Aadhava	2348-7143	54 to 59
14	Assi.Prof. Udar N.S	Satyashodhak aanabhau sathe bahujananche kaivari	Annabhauncha Powada Vangmay	978-93-83672-77-2	60 to 63
15	Assi. Prof M.B Jogdand	Politics Of Development In India	Dr. Babasaheb Ambedkarancha Vikasbhimuk Drushtikon	I0976-0377	64 to 68

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

Index

Sr. NO	Title	Author	Page No.
1	Key Note Address Revolution in Indian Higher Education and participative role of Academic libraries	Dr. Vaishali Prafull [illegible]dhe (Choukhande)	1-6
2	Measures for Qualitative Scientific Communications	Dalvi, Mahesh and Dahibhate, N.B	7-21
3	A Bibliometric study of scholarly published literature on Bibliometrics in DJLIT during 1998-2018	Dr. Shahaji S. Waghmode	22-32
4	Bibliometrics Study	Prof. Bhise Kiran Rangnath	33-38
5	Bibliometric Study	Dr. Telke Sudhakar B.	39-42
6	A Bibliometric Study	Shankpale J.R.	43-48
7	Bibliometric Study of Annals of Library and Information Studies	Dr. Nitesh V. Chore	49-59
8	Doctoral dissertations in Education Submitted to Andhra University and Acharya Nagarjuna University: A Bibliometric Study	Lathkar, R.A & Dr. Kulkarni, J.N	60-70
9	Authorship Pattern in Annals Of Library and Information Studies	Dr. Nitesh V. Chore	71-81
10	Analysis of Citation Patterns in Indian Bar Review	Dr. Sangeeta Ajay Mahajan	82-96
11	Copyrights in India	Prof. Kamlakar Suryavanshi	97-104
12	Copyright Act And Role of Libraries	Khadiwale Vijaykumar Vithalrao	105-108
13	Copyright and Digital Era: A Focus on LIS Professional	Dr. V.V.Giri	109-117
14	E-Information Literacy of Under Graduate Students in Nanded District: A Study	Patade; Ghogare & Mortale	118-124
15	Information Literacy for E-resources in Academic Libraries: A Study	Dr. Ashok L. Kolambikar	125-129
16	Information Literacy in Higher Education	Dr.Bharat R. Lokalwar	130-137
17	Information Literacy	Vijay R. Gaikwad	138-141
18	Information Literacy And The Role Of Librarian	Dr. D. T. Ghatkar	142-146
19	Information Litracy Programme For E-Resources Users	Dr. Ravikant. N. Mahindkar	147-151
20	Digital Literacy	Dr.R.B.Tekale	152-157
21	Information Literacy	R.K.Kadam	158-160
22	Information Literacy	Pro. Hangargekar Vithal Nivratirao	161-165
23	Necessity of Information Literacy in Higher Education in India	Dr. G.N.Panchal & Dr. Sambhaji G.Patil	166-176
24	Academic Librarianship and Soft Skills of	Dr. Sharad S Chavan	177-181

Vasundhara Arts & Science College, GHATNANDUR

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

ASSISTANT PROFESSOR
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

Created with nitro PDF professional

Index

	Librarian		
25	Academic Role of librarian in Higher Education	Prof. Dr.Rathod Namdev Kishanrao	182-185
26	Applcation Of Best Practices In Academic Libraries	Sushma R. Mawande	186-190
27	Collection Development Policy: with special reference to the Electronic Era	Anil Venkatrao Jadhav & Dr. Jagdish N. Kulkarni	191-197
28	E-Books: Current Trends in Information	Dr. Kshirsagar S.G	198-201
29	CPE Scheme is boon for college Libraries in Maharashtra	Mr.S.B.Deshmukh & Dr.J.N.Kulkarni	202-204
30	Library consortia and resource sharing initiatives In India	Sanjay B. Idhole	205-208
31	Marketing Of Library Services : A Concept	Dr. Shobha Sulsule & Dr.Bharat R. Lokalwar	209-214
32	Multimedia Tools in Libraries	Seema V. Pophale & Dr. Vivek Sathe	2015-217
33	Need of the Managerial Skills For Library Professionals	Dr. Pawar R.S	218-221
34	Overview Of Library Automation	Shailesh Ganpatrao Gadalwad	222-230
35	Research Contributions of SRTMU, Nanded in Research Gate: An Analysis	Dr Rahul K. Deshmukh, Prof. Kuldeep P. Pawar & Dr.Vilas A. Kale	231-240
36	Revolution of Digital Libraries in Indian Higher Education And Participative Role Of Academic Libraries	Mr.Thorat Uttam Dagduji	241-244
37	Self study for university affiliated college libraries while preparing for NAAC	Dr. Prabhakar S. Mohe	245-250
38	Plagiarism: Issues & Challenges	Dr. Patade Nandkishor S.	251-258
39	Role of Librarian in IPR and Copyright Act	Dr. Sachin G. Lasure	259-261
40	Steady Changes In Academic Libraries through NAAC : A Case Study of SCN Library	Dr. S. L Jadhav & Dr. Anil N. Chikate	262-266
41	The new form of reading equipment: - e-resources	Shubhangini Y.Akotkar	267-280
42	Total Quality Management for College Library	Dr.Milind Anasane	281-287
43	Information Literacy among Social Sciences Research Scholars of Rashtrasant Takadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur : A Study	Najim Hussain A. Sheikh & Dr. Sanjay N. Sable	288-299
44	Academic Libraries and E-learning in Present Era	Dr. Nandkishor S. Patade & Mandakini S. Rathod	300-304

Created with nitro PDF professional

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

46	बारकोड : ग्रंथालयाकरीता उपयुक्त तंत्रज्ञान	प्रा.गोपाल राजाराम पाटील	312-318
47	बौध्दीक संपदा अधिकार व ग्रंथालय	प्रा. राजेश ब. गोरे & प्रा. सुनील आर. आंबटवाड	319-324
48	बिब्लिओमेट्रिक्स साहित्याचा दर्जा मापन्याचे तंत्र	प्रा. विठ्ठल विश्वनाथ जाधव	325-328
49	माहिती साक्षरता काळाची गरज	प्रा. अनिल आनंदराव जेवळीकर & प्रा. विलास गोपीनाथराव किर्दत	329-332
50	दि. महाराष्ट्र सार्वजनिक विद्यापीठे कायदा: २०१६ ग्रंथपाल व ग्रंथालयाचे अधिकार आणि जबाबदारी	संतोष किर्तनकार	333-336
51	बाबुराव पाटील कला व विज्ञान महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांमध्ये असणाऱ्या माहिती साक्षरता या कौशल्याचा शोध एक अभ्यास	प्रा. महादेव नागनाथ चव्हाण	337-350
52	Information literacy - माहिती -साक्षरता	जाधव मारोती बालाजी	351-355
53	नांदेड व बीड जिल्ह्यातील अनुदानित महाविद्यालयीन ग्रंथालयात सिक्स सिग्मा या तंत्राचा प्रभाव : तुलनात्मक अभ्यास	श्री. धनंजय एल. मोतेवार & डॉ. सौ. शालीनी एम. साखरकर & डॉ. भरत आर. लोकलवार	356 - 359
54	शरदचंद्र पवार ग्रंथालय व माहितीशास्त्र महाविद्यालय तरोडा (ना.) नांदेड येथे सादर झालेल्या एम. एल. आय. एस. सी. लघुशोध प्रबंधाचा बिब्लीओमेट्रीक्स अभ्यास.	डॉ. पवार जी. आर.	360- 364
55	माहिती साक्षरता	प्रतिभा लक्ष्मण वराडे	365- 369
56	उल्लेख विश्लेषन (Citation Analysis)	दत्तराम रामजी रगडे	370- 374
57	ग्रंथालयात माहितीसाक्षरतेची गरज	प्रा.डॉ.काशिनाथ रामा राठोड	375- 377
58	"स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड संल्गनित महाविद्यालयातील विज्ञान विषयाचे अध्यापन करणाऱ्या प्राध्यापकांच्या वाचन विषयक सवयी / संस्कृती : एक अभ्यास"	श्री सिद्यीकी नईम अहमद & डॉ. सौ. शालिनी एम. साखरकर	378- 380
59	माहिती साक्षरता एक गरज	प्रा. सोळंके दत्ता सोपानराव	381- 384

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

The South Asian Academic Research Chronicle
ISSN 2454 - 1109
A Peer Reviewed Refereed and Indexed International Inter Disciplinary Open Access Monthly e-Journal

माहिती साक्षरता काळाची गरज

प्रा. अनिल आनंदराव जेवळीकर
ग्रंथपाल,
श्रीमान भाऊसाहेब झाडबुके महाविद्यालय,
बार्शी, जि. सोलापूर

प्रा. विलास गोपीनाथराव किर्दत,
ग्रंथपाल,
वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर,
ता. अंबाजोगाई, जि. बीड

सार

माहिती साक्षरता ही कल्पना अतिशय व्यापक आहे. ग्रंथालयातील वाचकांना आवश्यक माहिती प्राप्तीचे कौशल्य शिकवणे हा यामागचा हेतु आहे. ग्रंथालयात येणारा प्रत्येक वाचक माहिती साक्षरतेमुळे नवीन संकल्पना, तंत्र आत्मसाद करू शकेल. माहिती साक्षरतेमुळे ग्रंथालयीन वाचकांच्या क्षमता विकसित होण्यास मदत होत असते. यासाठी ग्रंथालयानी माहिती साक्षरता प्रशिक्षण, विस्तार सेवा यासारखे कार्यक्रम राबवले पाहिजेत.

प्रास्ताविक :

माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात माहिती ही विविध मार्गानी व विविध स्वरूपात मुबलकपणे उपलब्ध होत आहे. त्या माहितीतून नेमकी माहिती मिळवणे व ती योग्य प्रकारे वापरणे, यासाठी विशेष कौशल्याची गरज भासत आहे. माहिती साक्षरता क्षमता या नवीन संकल्पनेकडे या समस्येवर उपाय म्हणून पाहिले जात आहे. विशेषत: इंटरनेटच्या उपलब्धतेमुळे माहिती साक्षरतेस आणखी महत्व प्राप्त झाले आहे.

माहिती साक्षरतेचे शैक्षणिक अभ्यासक्रम अमेरिकेत 1980 पासून तयार केले जात आहेत. माहिती साक्षरता ही संकल्पना म्हणजे पूर्वी शैक्षणिक ग्रंथालयातून शिकवल्या जाणाऱ्या सुचियुक्त अभ्यासक्रमाचे आधुनिक स्वरूप म्हणता येईल. कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेसाठी माहिती साक्षरता ही प्रमुख शैक्षणिक कृती ठरते. माहिती साक्षरता कार्यक्रम हा माहितीचा एक शक्तीशाली उपक्रम आहे. अभ्यासक्रमात वेगवेगळे कार्यक्रम आणि सेवा देताना एवढेच नव्हे तर ग्रंथपाल आणि व्यवस्थापक यांना सुध्दा माहिती साक्षरता कार्यक्रमाची मदत होते.

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

माहिती साक्षरता म्हणजे एक अशी कला की ज्यात संगणकाचा वापर कसा करावा आणि त्या माध्यमातून माहितीचे वेगवेगळे पैलू तांत्रीक, सांस्कृतिक, तात्वीक आणि त्यांचा प्रभाव जाणने म्हणजे माहिती साक्षरता होय. माहिती तंत्रज्ञान ही संकल्पना अनेक वर्षाच्या मेहनतीने उदयास आली. ग्रंथपालानी संगणक, नियतकालिके आणि साहित्यांचा वापर त्यांच्या ग्रंथालयात करावा यासाठी आस्तीत्वात आली. कोणत्याही ग्रंथालयात माहिती साक्षरता कार्यक्रम राबविण्यापूर्वी त्यांची माहितीची गरज आपल्याला समजून घेणे महत्वाचे ठरते.

ग्रंथालयात माहिती साक्षरतेची गरज :

ग्रंथालयात विद्यार्थी, प्राध्यापक, संशोधक व सामान्य वाचक महत्वाचे घटक असतात. या घटकांना ग्रंथालयाची गरज असतेच, जसे विद्यार्थ्यांना त्यांच्या संशोधन कार्यासाठी, शोधपेपर प्रसिध्द करणे आणि त्यांच्या विषयासंबंधी जाणून घेणे यात रूची असते तर शिक्षकाला वर्गात शिकविण्यासाठी नवनवीन संदर्भीय साहित्याची गरज असते. यासाठी खालील महत्त्वपुर्ण घटकांचा समावेश होतो.

1. नवीन ज्ञानाचे सामान्यीकरण
2. बैठका आणि कार्यशाळेत सहभाग
3. उत्सुकतेतून नवीन माहितीची निर्मिती करणे
4. पुस्तके लिहीणे
5. रोजच्या घडामोडीची माहिती
6. आंतरजाळ्याच्या माध्यमातून नवनवीन साहित्य निर्मीती, जागतिक ग्रंथालय यातून तात्काळ माहिती मिळविणे इ.

माहिती साक्षरता कार्यक्रमाची उद्दिष्टये :

माहिती साक्षरता ही आयुष्यभर शिक्षण यावर आधारित आहे. ही शाखा सर्वशिक्षण पर्यावरणाला आणि शिक्षणाच्या सर्व स्तरांना उपयोगी आहे. त्याचे उद्देश खालील प्रमाणे-

1. विद्यार्थ्याला प्राप्त माहितीचा उपयोग त्याच्या दैनंदिन जीवनात करता येणे.
2. विद्यार्थ्याला आर्थिक, न्यायीक, सामाजिक गोष्टींचा सारासार विचार करता येण्यासाठी मदत करणे.
3. प्राप्त झालेल्या माहितीचे योग्य व प्रभावीपणे वापर करता येणे.

nitro PDF professional

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

4. आपणास हवी असलेली माहिती आणि तिची मर्यादा अवलोकीत करणे.
5. विद्यार्थ्यांना केंद्र मानून माहितीच्या शोधात मदत करणे.

माहिती साक्षरता कार्यक्रम लागु करण्याचे मार्ग :

1. ग्रंथालयाची माहिती देणारी पुस्तिका प्रकाशित करणे आणि वाचकामध्ये वितरीत करणे.
2. ग्रंथालयातील साधने, सेवा यांची माहिती देण्यासाठी व्याख्यानांचे आयोजन करणे.
3. ग्रंथालयात माहिती संग्रहीत करण्यासाठी दृकश्राव्य साधनांचा सीडी, टेप, स्लाईड शो इ. चा उपयोग करणे. त्याचप्रमाणे त्यातून माहिती कशी शोधावयाची त्याची प्रत्यक्ष माहिती देणे.

ग्रंथालयातील माहिती साक्षरतेतील विविध घटक :

ग्रंथालयात माहिती साक्षरता कार्यक्रम राबवितांना त्यामध्ये खालील घटकांचा समावेश करण्यात येतो.

1. ग्रंथालयाचा उपयोग करण्याविषयीची माहिती देणे.
2. स्पर्धात्मक परीक्षा आणि व्यावसाय मार्गदर्शन करणे.
3. ग्रंथालयातील सेवा या विषयीची माहिती देणे
4. चालू घडामोडी विषयीचे ज्ञान प्राप्त करून देणे.
5. लेखन वाचन संस्कृतीला प्रोत्साहन देणे.
6. चालु घडामोडीची माहिती देण्यासाठी नियतकालिके आणि वर्तमानपत्रे यांचे महत्व पटवून देणे.
7. वाचकांना त्यांच्या संशोधनासंबंधी माहिती देण्यास ग्रंथालय तत्पर आहे हे पटवून देणे.
8. आंतरजाळ (इंटरनेटचा) वापर कसा करावा व आंतरजाळ (इंटरनेट) वरून माहिती कशी मिळावावी या विषयी माहिती देणे.

इ. कार्य माहिती साक्षरता कार्यक्रमांअंतर्गत करावी लागतात. माहिती साक्षरता कार्यक्रमामुळे महाविद्यालयीन ग्रंथालयातील वाचकांना मार्गदर्शन व प्रोत्साहन मिळते.

माहिती साक्षारता कार्यक्रम महाविद्यालयात राबविल्यामुळे विद्यार्थ्यांना होणारे फायदे :

1. विद्यार्थ्यांना हवी असलेली माहिती त्यांना पाहिजे त्यावेळी पाहिजे त्या स्वरूपात उपलब्ध करून दिल्या जाऊ शकते.
2. विद्यार्थी वर्गासाठी स्पर्धा परिक्षा, नोकरी विषयक माहिती, स्वयंरोजगाराविषयी माहिती मिळते.

nitro PDF

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

3. लघुउद्योग व कुटीर उद्योग, शेती विषयक तंत्रज्ञान याविषयी माहिती मिळविण्यास विद्यार्थी सक्षम बनू शकतो.
4. विद्यार्थ्यांना ग्रंथालयाबद्दल, ग्रंथालय सेवांची, संदर्भ ग्रंथाची, ग्रंथालय साहित्यांची व ग्रंथालयाच्या विविध उपक्रमांची माहिती मिळेल.
5. प्रत्येक विषयातील नवीनतम माहिती मिळेल तसेच वर्तमानपत्रातील, नियतकालिके, संदर्भ ग्रंथातील माहिती चा उपयोग कशा पध्दतीने करावा याचे ज्ञान मिळेल.
6. भावी जीवनातील जबाबदाऱ्या समर्थपणे पेलण्याची क्षमता विद्यार्थ्यामध्ये निर्माण होईल.
7. ग्रंथालयीन माहिती तंत्रज्ञानाच्या वापरातून जबाबदार नागरिकांचा समुह तयार होईल.

ग्रंथालयाचा जास्तीत जास्त चांगला उपयोग करण्याच्या दृष्टीने वाचकांना मार्गदर्शन आणि मदत करणे होय. विद्यार्थ्यामध्ये ज्ञानांसंबंधीत जिज्ञासा जागृत करून ती प्राप्त करून ती प्राप्त करण्यासंबंधी प्रोत्साहन देवून त्याला क्रियाशिल करणे त्यामधील कौशल्य, बौध्दीक सामर्थ्य वाढविणे, जीवनाबद्दलचे योग्य दृष्टीकोण मांडण्यासाठी तसेच वाचकांचा बौध्दीक स्तर उंचावून त्याच्या व्यक्तीगत विकासाला पोषक वातावरण निर्माण होईल व इतर विषयातील मुलभूत आणि अद्यावत ज्ञान सखोलपणे प्राप्त करण्यास मदत होईल.

संदर्भ :

1) फडके द. ना. ग्रंथालय संगणकीकरण आणि आधुनिकीकरण, पुणे, युनिव्हर्सल प्रकाशन, 2007.
2) Bibwal, J. Information Seeking Behavior & Behavior & User. New Delhi : Ess Ess Pub 2002.
3) http:/wilimediafoundationg. org.
4) पाध्ये शरद, 2007 माहिती साक्षरता काळाची गरज. अमरावती : एल.आय.एस.स्टडी, सर्कल सेमिनार.

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

Impact Factor 6.261 ISSN- 2348-7143

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Multidiciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

8Th March 2019 Special Issue – 106(A)

MALE FEMALE RATIO IMBALANCE IN INDIA

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce college,
Yeola, Dist. Nashik (M.s.) India

Executive Editor of This Issue
Dr. A.M. More
Dept. of Economics
Vasundhara College, Ghatnandur,
Tq. Ambajogai, Dist. Beed

RESEARCH JOURNEY

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

34. स्त्री-पुरूष गुणोत्तरातील असमानता : कारणे व उपाय — 103
डॉ.डी.बी.तांदुळजेकर
35. बीड जिल्हयातील लोकसंख्येत असमानता : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास — 106
डॉ. संजय गंगाराम सुरेवाड
36. "मराठवाडयातील स्त्री-पुरुष असमानतेची वास्तविकता" — 108
प्रा. सिताफुले एल्. एस्.
37. महाराष्ट्रातील स्त्री - पुरूष प्रमाणातिल असमानता : कारणे आणि उपाय — 112
प्रा. गोविंद रामराव काळे
38. महाराष्ट्रातील स्त्री-पुरुष गुणोत्तरा मधील असमतोल :- एक समस्या — 115
प्रा. डॉ. रनमाळ पांडूरंग श्रीरंगराव
39. भारतातील लिंगगुणोत्तर–एक विश्लेषणात्मक अध्ययन — 117
डॉ. विष्णु एकनाथ गुमटकर
40. भारतातील राज्यस्तरीय स्त्री–पुरुष असमानता – एक अभ्यास — 120
प्रा. डॉ. अर्जुन मोरे
41. भारतीय स्त्री-पुरुष गुणोत्तरातील असंतुलन आणि धर्म — 123
प्रा. डॉ. शैलजा बरुरे,
42. महाराष्ट्र व मराठवाड्यातील स्त्री-पुरुष प्रमाण : एक अभ्यास — 126
प्रा. डॉ. सुरेश वसंतराव खोंड
43. भारतातील स्त्री-पुरुष गुणोत्तरातील असमतोल एक अध्यायन — 129
प्रा.किर्दंत विलास गोपीनाथराव , प्रा.गोदाम रवि शाम
44. स्त्रीयांकडे पाहाण्याचा समाजाचा दृष्टीकोण — 131
प्रा. डॉ. संजय खाडप
45. भारतातील स्त्री-पुरुष गुणोत्तरातील असमतोल : एक अभ्यास — 133
प्रा.श्रीमंत तुकाराम कावळे, फड महादेवी वैजेनाथ
46. भारतातील स्त्री-पुरुष गुणोत्तरातील असमतोल : एक सेध्दांतीक विश्लेषण — 136
प्रा. डॉ. काशिद रामभाऊ देवराव
47. महाराष्ट्र राज्यातील घटते लिंगगुणोत्तर : कारणे व उपाययोजना — 139
48. डॉ. संजय काळे
49. स्त्री–पुरूष प्रमाण महाराष्ट्र आणि देशातील तुलनात्मक स्थिती — 142
प्रा.डॉ.मदन.शेळके
50. "भारतातील स्त्री–पुरूष प्रमाणातील असंतुलन –कारणे व उपाययोजना"
डॉ.डी.बी.सोळूंके
51. भारतातील स्त्री–पुरुष गुणोत्तरातील असमतोल — 146
प्रा. डॉ. अशोक पुरभाजी टिपरसे
52. भारतातील राज्यनिहाय स्त्री - पुरुष असमानता — 150
डॉ. अनंता बापुराव देशमुख

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN- 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) –0.676 Special Issue – 106(A) Male Female Ratio Imbalance in India | March 2019 | UGC Approved No. 40705

महाराष्ट्रातील स्त्री-पुरुष गुणोत्तरा मधील असमतोल :- एक समस्या

प्रा. डॉ. रनमाळ पांडूरंग श्रीरंगराव
(क्रिडा विभाग प्रमुख) , वसुंधरा कला विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, घाटनांदूर ता. अंबाजोगाई जि. बीड

प्रस्तावना :-

भारत देश हा विविध राज्यांनी मिळून बनलेला आहे. भारतामध्ये स्त्री-पुरुष समानता हि संकल्पना विशाल स्वरुपात वापरली जाते. परंतु वास्तविक स्वरुपात भारताच्या लोकसंख्याचे अध्ययन केले असता स्त्री-पुरुष असमानतेचे भिषण स्वरुप दिसून येते. भारतीय लोकसंख्याच्या जनगणनेनुसार 1901 पासून 2011 पर्यंत लिंग गुणोत्तर मध्ये सातत्याने असमतोल निर्माण होत असलेला दिसून येतो.

भारताच्या महाराष्ट्र, गुजरात, तामिळनाडू, केरळ, पंजाब, हरियाना इत्यादी राज्यामध्ये लिंग गुणोत्तराची आकडेवारी वेगवेगळया स्वरुपात दिसून येते. या विशाल राष्ट्रामध्ये स्त्रियांना माता, भगिनी, लक्ष्मी, सरस्वती इत्यादी उपमा लाजीरवानी बाब ही स्त्रीभ्रुण हत्याद्वारे होत आहे. या स्त्रीभ्रुण हत्याचा परिणाम स्त्री-पुरुष गुणोत्तर असमतोल घडून येण्यास होतो. लिंग गुणोत्तराच्या असमतोलचा परिणाम सामाजिक संस्था, सामाजिक आणि मुल्यांच्या न्हास घडून येण्यास होत आहे.

महाराष्ट्रामध्ये लिंग गुणोत्तराचे प्रमाण पाहिले असता प्रती दहा वर्षाला स्त्रीयांचे प्रमाण घटत असलेले दिसून येते. ही घटत जाणारी संख्या आणि त्यांची कारणे निर्माण झालेल्या समस्या यांचे अध्ययन करण्याकरीता पुढील प्रमाणे उद्दिष्टांची मांडणी करण्यात आली आहे.

संशोधनाची उदिष्टये :-

1. भारतातील लिंग गुणोत्तराच्या स्वरुपाचे अध्ययन करणे.
2. लिंग गुणोत्तरास कारणीभुत असणारे घटक समजून घेणे.
3. महाराष्ट्रातील लिंग गुणोत्तराचे अध्ययन करणे.

सदरील उद्दिष्टांच्या पुर्तते करीता खालील प्रमाणे गृहितके मांडण्यात आली आहे.

गृहितके :-

1. भारतातील लिंग गुणोत्तर असमतोला करिता अनिष्ठ रुढी, प्रथा, परंपरा कारणीभुत आहेत.
2. लिंग गुणोत्तर असमतोलातून सामाजिक, लैंगिक समस्या निर्माण होत आहेत.
3. महाराष्ट्रात लिंगगुणोत्तर प्रमाण सातत्याने वाढत आहे.

वरील गृहितकांच्या अध्ययनाकरीता पुढील प्रमाणे संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

संशोधन पध्दती :-

प्रस्तुत शोध निबंधाच्या अध्ययनाकरीता व्दित्तीय स्त्रोत संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने विविध संदर्भ ग्रंथ मासिके, वर्तमान पत्रातील प्रकाशीत लेख प्रकाशित व अप्रकाशित प्रबंध, इंटरनेट इत्यादीच्या अवलंब करण्यात आला आहे. सदरील शोध निबंधाच्या मांडणी करीता वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीचा वापर करण्यात आला आहे.

जनगणना निहाय भारताच्या लोकसंख्याचे अध्ययन केले असता राज्यनिहाय स्त्री-पुरुष गुणोत्तर पुढील प्रमाणे दिसून येते.

2011 च्या जनगणनेनुसार 1000 पुरुषा मागील स्त्रीयांचे प्रमाण

सारणी क्र. 01

अ.क्र.	राज्य	स्त्रियांचे प्रमाण	अ.क्र	राज्य	स्त्रियांचे प्रमाण
1	दिल्ली	866	10	हिमाचल	906
2	राज्यस्थान	883	11	उत्तराखंड	886
3	उत्तर प्रदेश	899	12	हरियाना	830
4	बिहार	933	13	नागालँड	944
5	छत्तीसगड	964	14	मणिपुर	934
6	पश्चिम बंगाल	950	15	गोवा	920
7	केरळ	959	16	कर्नाटक	934
8	मेघालय	970	17	गुजरा	886
9	जम्मु काश्मीर	859	18	महाराष्ट्र	883

स्त्रोत :- Census of India 2011

प्रस्तुत सारणी वरील आकडेवारी वरुन निदर्शनास येते की, भारतातील स्त्री-पुरुष गुणोत्तरातील राज्य निहाय असमोतल भिन्न स्वरुपात आहे. त्यामध्ये हरियाना, गुजरात, महाराष्ट्र, दिल्ली, राज्यस्थान उत्तराखंड, उत्तर प्रदेश या राज्यांमध्ये स्त्रीयांचे प्रमाण सर्वात कमी आहे. या राज्यामध्ये स्त्री जन्माकडे नकारात्मक दृष्टीकोनातून पाहिले जात आहे. त्याच प्रमाणे महाराष्ट्र राज्यामध्ये स्त्री-पुरुष गुणोत्तराचे प्रमाण पुढील प्रमाणे दिसून येते.

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN- 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) –0.676 Special Issue – 106(A) | March 2019 | UGC Approved No. 40705
Male Female Ratio Imbalance in India

सारणी क्र. 02

महाराष्ट्रातील जनगणना निहय 1000 पुरुषा मागील स्त्रिया प्रमाण

जनगणना वर्ष	स्त्रियांचे प्रमाण	जनगणना वर्ष	स्त्रियांचे प्रमाण
1901	978	1961	936
1911	966	1971	930
1921	950	1981	937
1931	947	1991	934
1941	949	2001	922
1951	941	2011	925

स्त्रोत :- Economic Servery of Maharashtra 2011

प्रस्तुत सारणी मधील आकडेवारी वरुन निदर्शनास येते की, महाराष्ट्र मध्ये 1901 पासुन पर्यंत सातत्याने स्त्रीयांच्या संख्यामध्ये घट ही राष्ट्रामध्ये भविष्यात निर्माण होणाऱ्या विविध समस्यांना कारणीभुत ठरणार आहे. या घटत्या लोकसंख्यामध्ये नियोजन करून त्यावर उपाय योजना आखने भविष्यातील विकासाकरीता महत्व पूर्ण ठरणार आहे.

महाराष्ट्रातील स्त्री-पुरुष गुणोत्तराच्या असमतोलनास कारणीभुत असणारे घटक :-

महाराष्ट्र राज्यामध्ये स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण अल्प आहे. त्यामुळे अनिष्ठ रुढी, प्रथा, परंपरा मोठया प्रमाणावर पाळल्या जातात. त्यामध्ये पडदा पध्दती, जोगती, देवदासी, या प्रथामुळे स्त्रीयांचे प्रमाण कमी होत आहे. त्याच बरोबर मुलगा हा वंशाचा दिवा तर मुलगी ही परक्याचे धन मानले जाते. मुलगा हा कुटुंबाचा वारस मुलगी ही कुटुंबावर आर्थिक खर्चाची बाब मानली जाते. मुलांच्या शिक्षणाला प्रधान्य तर मुलींच्या शिक्षणाकडे दुरलक्ष केले जाते. मुलीचे कार्यक्षेत्र चार भिंतीच्या आत मुलांना जन्म देणे पतीची सेवा करणे मानले जाते. तर मुलाचे कार्य समाजात प्रतिष्ठ निर्माण करणे. या अनिष्ठ प्रथामुळे मुलीच्या लग्नी करीता हुंडा द्यावा लागतो. या आर्थिक खर्चातून बचाव करण्या करीता गर्भलिंग चिकित्सा करून स्त्री गर्भपात केला जात आहे. त्यामुळे स्त्री-पुरुष लिंग गुणोत्तरात असमतोल निर्माण झालेला दिसून येतो.

स्त्री-पुरुष समतोल करीता उपाय :-

1. स्त्रियांना सामाजिक-आर्थिक हक्क देवून व्यक्ती स्वातंत्र्य बहाल करणे.
2. स्त्रियांवर होणारे अन्याय अत्याचार करणाऱ्या व्यक्तीवर कठोर कार्यवाही करणे.
3. स्त्रीभ्रुण हत्यावर कठोर बंधने घालून त्यांचे पालन करणे.
4. मुलगा-मुलगी समान आहेत ही भुमिका माता-पित्याच्या मनात रुजवुन त्याचा प्रचार समाजात करणे.

महत्व :-

महाराष्ट्रामध्ये लिंग गुणोत्तराची तफावत मोठ्या प्रमाणावर झालेली आहे. ही तफावत कमी करण्याकरीता महाराष्ट्र शासन स्वयंसेवी संस्था यांनी उपाय योजना आखने. त्याच बरोबर कठोर कायद्याची निर्मिती करुन स्त्रीभ्रुण हत्या बंद करणे या दृष्टीने सदरील संशोधन विषय महत्वांचा आहे. या अध्ययनातून महाराष्ट्रामध्ये भविष्यात लैंगिक वासनेच्या पुर्तते करीता उपयोगी ठरणार आहे.

सारांश :-

महाराष्ट्र हा शैक्षणिक औद्योगिक दृष्टीने विकसित राज्य आहे. या विकसित राज्यामध्ये स्त्रीभ्रुण हत्याचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. या स्त्रीभ्रुण हत्याचा परिणाम कुटुंब, विवाहसंस्था, स्त्री मुल्य यांच्या ऱ्हासावर होत आहे. ते उपाय योजना द्वारे काही प्रमाणात कमी करण्यास महत्वाचे ठरेल.

संदर्भग्रंथ सुची :-

1. सामाजिक संशोधन पध्दती - दा.धो.काचोळे
2. स्त्री-पुरुष समतोल - प्रभावती देशपांडे
3. महिलांचे घटते लिंग गुणोत्तर प्रमाण - सोळुंके रामकृष्णन
4. भारतातील सामाजिक समस्या - दा.धो.काचोळे
5. नारी-शोषण समस्याएँ एवं समाधान - डॉ. राजकुमार
6. स्त्री आत्मभान सबलीकरण - डॉ. अरुंधती पाटील.
7. www. census of India 2011

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

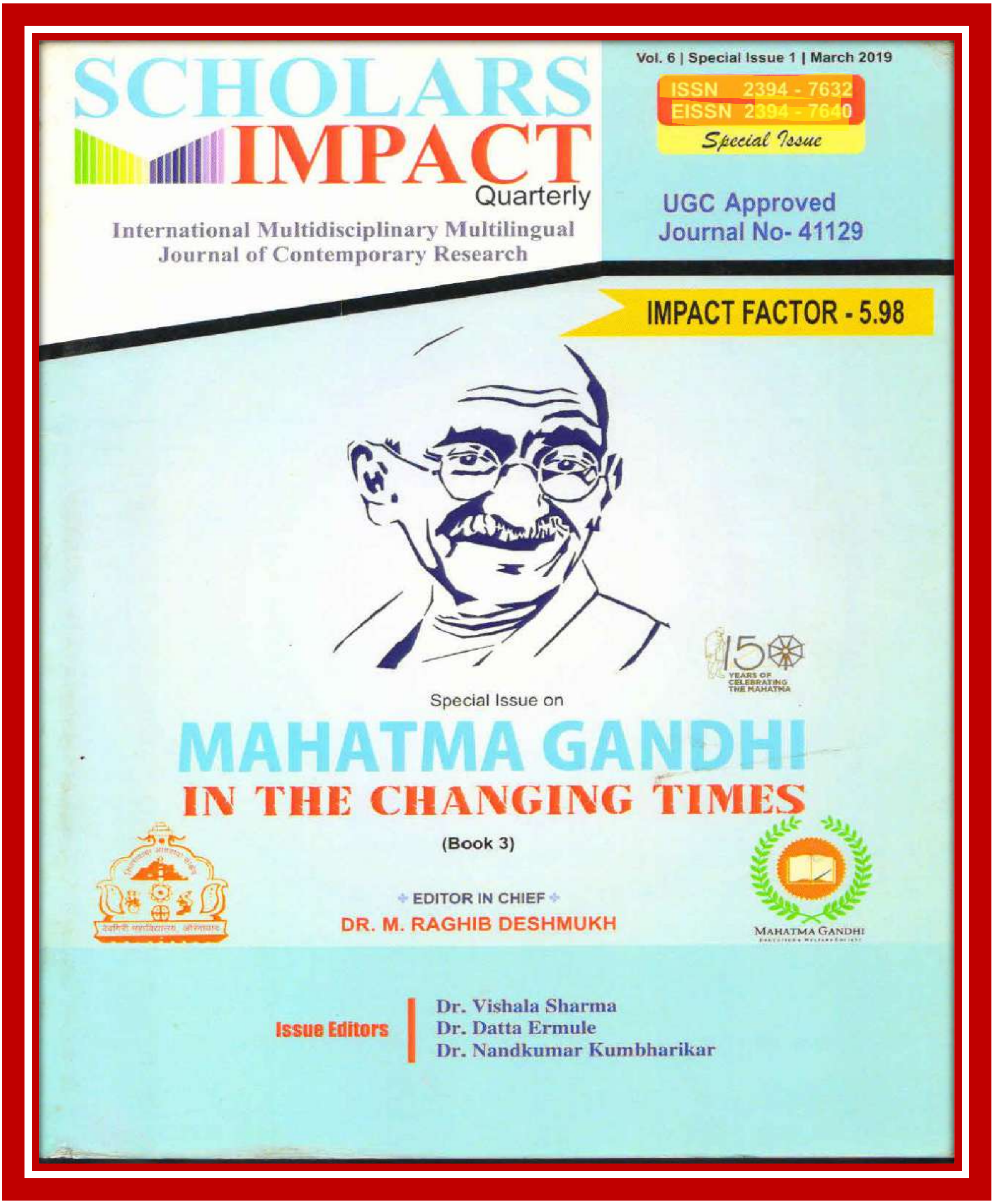

SCHOLARS IMPACT
Quarterly

International Multidisciplinary Multilingual Journal of Contemporary Research

Vol. 6 | Special Issue 1 | March 2019

ISSN 2394 - 7632
EISSN 2394 - 7640

Special Issue

UGC Approved Journal No- 41129

IMPACT FACTOR - 5.98

Special Issue on

MAHATMA GANDHI IN THE CHANGING TIMES

(Book 3)

EDITOR IN CHIEF

DR. M. RAGHIB DESHMUKH

Issue Editors
Dr. Vishala Sharma
Dr. Datta Ermule
Dr. Nandkumar Kumbharikar

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

27. महात्मा गांधी और गिरमिटिया श्रमिकों के मानवाधिकारों का संघर्ष	डॉ. मुन्नालाल गुप्ता	66
28. गाँधीजी के गांधीवाद तत्वगत तथा सैद्धांतिक विवेचन	डॉ. ओमप्रकाश बन्सीलाल झंवर	69
29. महात्मा गांधी यांची सामाजिक विचारसरणी	डॉ. मनोहर सिरसाट	71
30. महात्मा गांधी आणि सक्षम ग्रामीण भारत : एक अवलोकन	डॉ. मच्छींद्र कडुबा सवई	73
31. महात्मा गांधी यांचे आर्थिक विचार : एक अवलोकन	साळवे एस.आर.	75
32. महात्मा गांधीजींचे मानवी आरोग्य विषयक विचार : एक अभ्यास	डॉ. भोसले विठ्ठल रामकिशन	77
33. गांधीजींच्या नजरेतील ग्रामीण भारत	डॉ. दिगंबर भ. रोडे	79
34. महात्मा गांधी यांचे आर्थिक विचार : एक अभ्यास	डॉ. बी.ए. साबळे	81
35. भारतीय चित्रपटातील महात्मा गांधी	संतोष बाबुराव गालफाडे	83
36. महात्मा गांधीजींचे "एकादशी व्रत" – वर्तमान काळाच्या संदर्भात	संध्या वि. शहापुरे	86
37. गांधीजींची ग्रामविकास संकल्पना व सद्यस्थिती	अंकुश सुर्यवंशी	89
38. महात्मा गांधी यांच्या चिंतनातील स्त्री स्वातंत्र्य	डॉ. राखी सिद्राम सलगर	92
39. महात्मा गांधींचे राष्ट्रनिर्मितीतील योगदान : एक अभ्यास	सोनवणे जी.एन.	94
40. म. गांधीजींच्या पत्रकारितेची ध्येये आणि उद्दिष्ट्ये	डॉ. रामानंद बापुराव व्यवहारे	96
41. महात्मा गांधीनी दर्शविलेली ग्रामीण विकासाची दिशा - एक अभ्यास	ज्ञानेश्वर बळीरामजी मस्के	99
42. महात्मा गांधीजींचा ग्रामीण विकास विषयक दृष्टीकोन	प्रा.डॉ.जे.बी.कांगणे	101
43. महात्मा गांधीजींची सामाजिक विचारसरणी आणि सामाजिक विकास ..	शशीकांत दत्तोपंत परळकर	104
44. म.गांधी प्रणित ग्रामीण विकास विषयक उपाययोजनांचा अभ्यास	डॉ.अशोक लक्ष्मणराव गोरे	106
45. महात्मा गांधी यांचे आर्थिक विचार आणि सद्यःस्थितीतील भारतीय अर्थव्यवस्था	प्रा.डॉ.ज्ञानेश्वर जिगे	109
46. म.गांधीजींची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना आणि सद्यस्थिती ...	डॉ.चंद्रशेखर काशीनाथ तळेकर	112
47. आदर्श ग्रामीण समाज निर्मितीच्या दृष्टीने गांधी विचारांचे महत्त्व ...	प्रा.डॉ.पांडुरंग रणमाळ	114
48. महात्मा गांधी : एक विचारवेध	डॉ. आशालता आसुटकर	116
49. महात्मा गांधी आणि ग्रामीण विकास : एक विवेचन	डॉ. पी.एल.कराड	119
50. महात्मा गांधीचे ग्रामीण विकासातील योगदान : एक अभ्यास	डॉ. नंदकुमार ना. कुंभारीकर	121
51. महात्मा गांधीचे शिक्षणविषयक विचार	डॉ. शैलजा भारतराव बरुरे	123

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

47.

आदर्श ग्रामीण समाज निर्मितीच्या दृष्टीने गांधी विचारांचे महत्त्व : एक अभ्यास

प्रा.डॉ.पांडुरंग रणमाळ
शारीरिक शिक्षण निर्देशक, वसुंधरा महाविद्यालय घाटनांदूर, जि. बीड

महात्मा गांधीजींनी आपल्या कृती व विचारातून आदर्श ग्रामीण समाज निर्मितीची संकल्पना मांडली. ते केवळ विचार व्यक्त करुनच थांबले नाहीत तर त्यांच्या विचारांना कृतीची जोड होती. त्यांच्या प्रत्येक कृतीमधून आदर्शत्वाचा प्रत्यय येतो. त्यांनी ग्रामीण समाजास आदर्शाची दिशा दर्शविली. त्यासाठी त्यांनी ग्रामस्वराज्य संकल्पनेचा विचार मांडला या दृष्टीकोनातून. ग्रामस्वराज्यासंबंधी आपले विचार सविस्तरपणे मांडतांना ते म्हणतात की, ग्रामस्वराज्यामध्ये ग्रामीण समाजाच्या पर्यायाने खेड्यांच्या स्वयंपूर्णतेला विशेष महत्त्व असेल म्हणजे ग्राम स्वराज्याचा स्वावलंबी खेडे हा पाया असेल. गावातील सर्व लोकांच्या गरजांची पूर्तता गावातच झाली पाहिजे. त्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या सर्व वस्तूंचे उत्पादन हे गावातच झाले पाहिजे. यामुळे गावातील सर्वच लोकांच्या हाताला काम मिळेल. काम मिळाल्यामुळे प्रत्येकास आपल्या आवश्यक गरजांची पूर्तता करण्यासाठी आवश्यक असणारा पैसा/साधन मिळेल तसेच उत्पादनाची साधने गावातील लोकांचीच असल्यामुळे व त्यातून गरजेपुरतेच उत्पादन होत असल्यामुळे शोषणाचे प्रतिक असलेली भांडवलशाही निर्माण होणार नाही.

अशा प्रकारे आदर्श ग्रामीण समाज निर्मितीचया दृष्टीने महात्मा गांधीजींनी विचार व्यक्त केले. त्याचा मागोवा प्रस्तुत शोधनिबंधाद्वारे घेण्यात आला आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टये -

१. महात्मा गांधीजींच्या विचारांचा परामर्श घेणे.
२. ग्रामीण समाजामधील समस्यांचा ऊहापोह करणे.
३. आदर्श ग्रामीण समाज निर्मितीच्या दृष्टीने गांधी विचारांचे महत्त्व तपासणे.

आदर्श समाज निर्मितीमधील गांधी विचारांचे योगदान तसेच ग्रामीण समाजासमोरील समस्यांचा परामर्श पुढील मुद्यांच्या आधारे घेण्यात आला आहे.

ग्रामीण विकासाचा निर्णय गावपंचायती मार्फत -

प्रत्येक गाव हे आत्मनिर्भ आणि स्वावलंबी असावे असे त्यांचे मत होते. ही आत्मनिर्भरता सामाजिक असेल किंवा राजकीय तसेच आर्थिक स्वरुपाची असू शकते. प्रत्येक गावात राजकीय निर्णय हे गावपंचायतीकडून घेण्यात यावेत असे ते म्हणत असत. गावाचे प्रशासन पंचायती मार्फत चालविले जावे. पंचायती मध्ये गावातील पाच व्यक्तींची पंच म्हणून सर्वानुमते निवड करण्यात यावी. पंचायतीस सर्व प्रकारचे अधिकार राहतील त्यांना कायदेविषयक, अंमलबजावणी व न्यायविषयक अधिकार राहतील. एक वर्षाच्या कार्यकाळात गाव पातळीवर उत्तम प्रशासन देण्यास ही पंचायत कटिबद्ध राहील. गावातील प्रत्येक नागरिकास आपले अधिकार व संपूर्ण स्वातंत्र्याचा उपभोग घेता येईल. आपल्या गावाचा सन्मान राखण्याचे नैतिक बंधन प्रत्येक नागरिकावर राहील. अशाप्रकारे उत्तम प्रशासनाच्या आधारे प्रत्येक गावातील नागरिकांनी आदर्श ग्रामव्यवस्था निर्माण करण्याचा विचार महात्मा गांधींनी व्यक्त केला.

नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा पुरेपूर वापर - प्रत्येक गावातील नैसर्गिक साधनसंपत्ती निरनिराळी असते. या साधन संपत्तीचा वापर गावच्या विकासासाठी केला जाऊ शकतो. या साधनसंपत्तीच्या आधारे गावातील उद्योगास चालना दिली जाऊ शकते. प्रत्येक गावालगत असलेल्या नैसर्गिक साधनसामग्रीचा व स्त्रोतांचा योग्य तो वापर हे ही ग्रामविकासासाठी तितकेच महत्त्वाचे आहे अशी गांधीजींची धारणा होती यासाठी आपल्याला शिस्त असणए अत्यंत गरजेचे आहे जेणेकरुन आपण नैसर्गिक संपत्तीचा योग्य वापर व पर्यावरण संतुलन अशा दोन गोष्टी योग्य पद्धतीने नियंत्रित करु शकू. यासाठी आपल्याला काटेकोर नियोजनाची गरज असून ते देश किंवा राज्य पातळीवर न होता गांव किंवा तालुका पातळीवर होणे गरजेचे आहे. ज्या आधारे गावातील रोजगार क्षमता वाढेल. तसेच गावातील आर्थिक स्त्रोताद्वारे समस्या सोडविण्याच्या दृष्टीने हे अत्यंत उपयुक्त ठरु शकेल असा विचार व्यक्त केला.

स्वच्छता व आरोग्य सुविधांचा विकास - कोणत्याही गावातील समाजाचा विकास तेथील मूलभूत समस्यांच्या सोडविण्यावर अवलंबून असतो. गावातील घाणीमुळे त्याचा परिणाम समाजाच्या आरोग्यावर पडून त्या नागरिकांचे आरोग्य धोक्यात येत असेल तर अशा समाजास आदर्श समाज म्हटले जाऊ शकणार नाही. ग्रामीण समाजाचा उत्कर्ष हा तेथील स्वच्छतेवर अवलंबून असतो.

ग्रामीण विकास घडवून आणण्यासाठी तेथील आरोग्य सुविधामध्ये वाढ होणे आवश्यक आहे. आज संपूर्ण खेड्याचे आरोग्य धोक्यात आले आहे. गावात पिण्याच्या पाण्याची सुविधा नाही. पाण्याच्या असुविधेमुळे सार्वजनिक आरोग्य धोक्यात आले आहे. खेड्यात कचरा, सांडपाण्याची व्यवस्था नाही. शोचालयांचा अभाव आहे. या सर्व आरोग्य विषयक सुविधांमध्ये सुधारणा होणे गरजेचे आहे. गावाच्या आरोग्यावरच गावाचा विकास अवलंबून आहे. त्यामुळे ग्रामीण आरोग्य सुविधात वाढ करणे आवश्यक आहे.

आपण भर उन्हात शेतात काबाडकष्ट करणाऱ्या शेतकऱ्यांशी समरस झाले पाहिजे. ज्या तळ्यात खेडूत अंघोळ करतात, भांडी व कपडे धुतात, गुरेढोरे पाणी पितात व डुंबतात त्या तळ्यातील पाणी प्यायला कसे वाटेल याचा विचार केला गेला पाहिजे.

शिक्षणाच्या आधारे आदर्श समाजाची निर्मिती - शिक्षण ही मानवाची, समाजाची मूलभूत गरज म्हणून ओळखली जाते.

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

शिक्षणाशिवाय कोणत्याही समाजाचा विकास शक्य होत नाही. शिक्षणाचा अर्थ सांगताना गांधीजी म्हणत, 'जीवनासाठी उपयुक्त ठरणारेच खरे शिक्षण होय'. गांधीजींनी पुस्तकी ज्ञानाऐवजी व्यवहारी व मुलोद्योगी शिक्षणावर भर दिला. ग्रामीण भागात सुधारणा करावयाची असेल तर लोकांना शिक्षण देणे आवश्यक आहे. त्यासाठी त्यांनी शिक्षणाची नवी पद्धती सुचविली. १९३८ साली सेवाग्राम येथे 'नई तालीम' शिक्षणपद्धती सुरु केली. या शिक्षण पद्धतीत ग्रामोद्योगावर भर दिला. गांधीजींच्या शिक्षणपद्धतीतून स्वावलंबनाचे धडे देण्यात आले. गावाचा विकास गावातील लोकच करु शकतात. आजच्या परिस्थितीत गांधीजींचे शिक्षणविषयक विचार अंमलात आणणे आवश्यक आहे. ज्यामुळे गावाचा विकास साधला जाईल. या विकासातूनच आदर्श समाजव्यवस्था प्रस्थापित करता येऊ शकेल. या दृष्टीकोनातून आदर्श समाज निर्मितीचा शिक्षण हे मूलभूत आधार ठरू शकते.

आदर्श ग्रामव्यवस्थेतून आदर्श समाजनिर्मिती -

प्रत्येक गावात आदर्श ग्रामव्यवस्था प्रस्थापित करण्यावर भर देण्यात यावा. ज्या आधारे आदर्श समाजनिर्मिती केली जाऊ शकते. गांधीजींच्या मते, ग्रामीण विकासासाठी मनोरंजन, पाणी यांची स्वतंत्र व्यवस्था व नियंत्रण व्हावे. कामे सहकारी तत्त्वाने करावीत. जात पात व अस्पृश्यता नष्ट व्हावी. ग्रामराज्य, स्वतःची पंचायत, ग्रामसैन्य, अहिंसापूर्ण सत्याग्रह व असहकार हे एकमेव शासनशास्त्र असेल. कलाकुसर, लघुद्योगाचा विकास व्हावा, ग्रामीण निर्माणाची बाजारपेठ स्वावलंबी असावी. स्वच्छतेची पूर्ण व सुलभ व्यवस्था असावी. अंगणात भाजीपाला असावा. ग्रामोद्योगातून स्वयंपूर्णता यावी, गावाच्या कल्याणाचा विचार त्याच्या केंद्रस्थानी असावा. या स्वरुपाचे त्यांचे विचार होते. या सर्वच विचाराचे केंद्र खेडे व खेडूत हाच होता. कारण त्यांना वाटे की, खेडे जर नष्ट झाले तर हिंदुस्थान नष्ट होईल. तो मग हिंदुस्थान राहणार नाही. त्याचे जगातील जीवित कारय् हरवल्यासारखे होईल. खेड्यांचे पुनरुज्जीवन शक्य आहे. मात्र त्याची लुबाडणूक थांबली पाहिजे. यातूनच आदर्श समाज निर्मितीचे उद्दिष्ट गाठले जाऊ शकते.

कुटीरोद्योग, लघु उद्योगांना प्रोत्साहन - ग्रामीण भागात मोठ-मोठ्या उद्योगांचा अभाव असतो. त्यामुळे बेकारीचे प्रमाण अधिक असते. अशा वेळी ग्रामीण भागात कुटीरोद्योग, ललुघउद्योगांना चालना देणे गरजेचे असल्याचे मत गांधीजींनी व्यक्त केले. महात्मा गांधीजींच्या मते, भारत हा शेतीप्रधान देश आहे. ग्रामीण जनता शेतीवर अवलंबून आहे. ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात अंधश्रद्धा, बेकारी आहे. शेती हंगाम संपल्यानंतर शेतकरी आणि शेतमजुरांचा वेळ शिल्लक राहतो. अशावेळी त्यांनी किमान कौशल्य आणि हस्तव्यवसायावर आधारित ग्रामोद्योग आणि कुटिरोद्योग निर्माण करुन वस्तूंचे उत्पादन करावे असा गांधीजींचा आग्रह होता. ग्रामोद्योग आणि कुटिरोद्योगांमुळे आर्थिक विकेंद्रिकरण होते. मोठ्या उद्योगांमुळे निर्माण होणारे दोष टाळता येतात. प्रामुख्याने शोषण, स्वार्थी स्पर्धा, लष्करीकरण, साम्राज्यवाद आणि वसाहतवाद यासारखे दोष टाळण्यासाठी कुटिरोद्योग व लघु उद्योगांना संरक्षण देऊन त्यांचा विकास घडवून आणला पाहिजे अशी त्यांची ठाम भूमिका होती. यातूनच ग्रामीण भागात आदर्श समाज निर्मिती होऊ शकते.

व्यसनमुक्तीतून आदर्श समाज निर्मिती - व्यसनाधिनतेमुळे आदर्श समाज निर्माण होण्यात मोठा अडथळा निर्माण होत आहे. त्यामुळे गांधीजींनी व्यसनमुक्तीचा संदेश दिला. गांधीजी म्हणतात, कोणत्याही प्रकारचे व्यसन हे समाजाला कमकुवत करते. म्हणून प्रत्येक गावात नशाबंदी झाली पाहिजे. मद्य, तंबाखू व गुटखा यापासून ग्रामीण जनतेने दूर राहिले पाहिजे. विविध प्रकारच्या मदाक द्रव्यामुळे मानवामध्ये क्रूर विचार निर्माण होतात. समाज अधोगतीकडे जातो. त्यामुळे महात्मा गांधीजींच्या स्वप्नातील ग्रामस्वराज्याची संकल्पना प्रत्यक्षात आणण्यासाठी प्रत्येक गावात नशाबंदी झाली पाहिजे. या तत्त्वाचे पालन प्रत्येक खेड्यात होणे गरजेचे आहे.

समारोप - आदर्श समाजनिर्मितीच्या उद्दिष्टपूर्तीसाठी मूलभूत समस्यांवर उपाययोजना करणे गरजेचे असल्याचे मत महात्मा गांधीजींनी व्यक्त केले. त्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीचा विकास घडवून आणणे आवश्यक आहे. व्यक्तीच्या विकासातूनच गावाचा विकास होईल, देशाचा विकास होईल.

त्यांच्या या विचारातून समृद्ध, संपन्न ग्राम समाज तयार होईल तसेच हा विकास होताना पर्यावरण, आरोग्य, नैतिकमूल्य, मानवतावाद यांची जोपासना होईल. स्वातंत्र्य आंदोलनात प्रवेश करण्यापूर्वी महात्मा गांधीजींनी भारतभ्रमण करुन तत्कालीन खेड्यांचे प्रत्यक्ष अवलोकन करुन त्यांच्या समोरच्या अडचणी, समस्या जाणल्या होत्या. तसेच भारतात अनादी काळापासून खेड्यांची जी संपन्नता होती त्यांचाही अभ्यास केला होता. यातूनच गांधीजींनी ग्रामीण समाज जीवनासंबंधी आपले विचार मांडले आहेत. त्यांचे विचार म्हणजे ग्रामीण विकासाच्या मार्गात ज्या समस्या आहेत. त्या सोडविण्याचा अतिशय प्रभावी उपाय आहे. यातून मार्गक्रमण केल्यास निश्चितच आदर्श समाजनिर्मितीच्या प्रयत्नांना यश प्राप्त होईल. या दृष्टीकोनातून गांधीविचार अत्यंत प्रभावी असल्याचे स्पष्ट होते.

संदर्भग्रंथ सूची -

१. महात्मा गांधी - माझ्या स्वप्नातील भारत.
२. महात्मा गांधी - ग्रामस्वराज्य
३. कटार सिंह - ग्रामीण विकास
४. लोकराज्य - ऑक्टो. २०१२
५. दै. लोकसत्ता - २ ऑक्टो. २०१४

❑❑❑

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

Impact Factor 6.261 ISSN- 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOW ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Multidiciplinary international E-research journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

28[Th] January 2019 Special Issue – 106

The Changing Role of the Welfare State in the Last Two Decades

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce college,
Yeola, Dist. Nashik (M.S.) India

Executive Editor of This Issue
Dr. A.M. More
Dept. of Economics
Vasundhara College, Ghatnandur,
Tq. Ambajogai, Dist. Beed

Vasundhara Arts & Science College GHATNANDUR

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

RESEARCH JOURNEY

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal
PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

SPECIAL ISSUE – 106

Title of the issue : **The Changing Role of the Welfare State in the Last Two Decades**

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

© All rights reserved with the authors & publisher Price : Rs. 400/-

PUBLISHED BY

Mrs. Swati Dhanraj Sonawane,
Director, Swatidhan International Publications, Nashik
E-mail : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net

PRINTED BY

Shaury Publication
Kapil Nagar, Latur-413512
Mob. 8149668999

EDITION :
28 Jan. 2019

PRICE : 400 /-

या अंकाचे सर्व अधिकार प्रकाशकांनी स्वतःकडे राखून ठेवलेले आहेत. लेखांचे प्रकाशन व पुनर्प्रकाशनाचे अधिकार प्रकाशक आणि संबंधित लेखकाधीन समान असून शोध निबंधातील मते ही संबंधित लेखाच्या लेखकाची वैयक्तिक मते आहेत त्या मताशी संपादक व प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) –0.676 Special Issue - 106 January 2019 ISSN- 2348-7143
The Changing Role of the Welfare State in the Last Two Decades

शासन आणि कामगार कायदे

प्रा.किर्दत विलास गोपीनाथराव
ग्रंथपाल, वसुंधरा कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, घाटनांदूर ता.अंबाजोगाई जि.बीड

प्रस्तावना :

भारत हा विकसनशिल देश म्हणून ओळखला जातो. या विकसनशिलतेच्या प्रकियेत औद्योगिकरण, कृषी विकास महत्वाचा मानला जात आहे. औद्योगिकरण आणि कृषी विकास प्रक्रियेत भांडवलदार (मालक) आणि कामगार याची भूमिका महत्वपूर्ण ठरते. भांडवलदार आणि कामगार हे दोन्ही वर्ग एकमेकावर अवलंबून आहेत. परंतू या दोन्ही वर्गाचा उद्देश एकमेकांच्या विरुध्द आहे. त्यामध्ये मालक आणि कामगार यांच्यात सदैव कलह (संघर्ष) निर्माण होतो. संघर्ष निर्माण झाल की संप, मोर्चा, हडताळ, जाळपोळ, टाळेबंदी घडुन येते. त्यामुळे औद्योगिक विकसाला अडथळा निर्माण होतो.

भांडवलदार आणि कामगार यांच्यात कलह निर्माण होवू नये. या करिता 1858 पासून ब्रिटन मध्ये कामगार कायदयाला सुरुवात झाली तर भारत सरकारने 19 व्या शतकात कामगार कायदयाने कामगारांच्या कामाचेतास, निश्चित वेतन, बोनस, कर्तव्याचेपालन, सुटया कामगार कल्याण योजना, भविष्यकालीन सुरक्षिता इत्यादी निश्चित करण्यात आले. त्यामुळे भांडवलदार आणि कामगार यांच्यात सहकार्याचे संबंध निर्माण झालेले दिसून येत आहेत.

सदरील संशोधनाला अनुसरुन पुढील प्रमाणे उद्दिष्टये मांडण्यात आली आहेत.

उद्दिष्टये :

1) शासन आणि कामगार कायदयांचा अभ्यास करणे.
2) कामगार कायदयांचे स्वरुप अभ्यासणे.
3) कामगार कायदयांचे उद्देश जाणून घेणे.

सदरील उद्दिष्टांच्या पुर्तते करिता पुढीलप्रमाणे गृहितके मांडण्यात आली आहेत.

गृहितके :

1) शासकीय कामगार कायदयामुळे कामगारांना हक्क व्यक्ती स्वातंत्र्य प्राप्त झाले आहे.
2) कामगार कायदयाने कामगारांना आर्थिक सुरक्षितता प्राप्त झाली आहे.
3) कामगार कायदयाने कामगारांचा सामाजिक आर्थिक व राजकीय दर्जा उंचावला आहे.

सदरील गृहितकृत्यांच्या पडताळणी करिता खालील प्रमाणे संशोधन पध्दतीच आवलंब करण्यात आला आहे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोध निबंधाच्या मांडणी करिता द्वितीय स्त्रोतांचा वापर करण्यात आला. त्यामध्ये विविध संदर्भ ग्रंथ, मासिके, वर्तमान पत्रातील संपादकीय लेख, इंटरनेट इत्यादीचा आवलंब करण्यात आला आहे. सदरील शोध निबंधाच्या मांडणी करिता वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीचा वापर करण्यात आला आहे.

कामगार हा अल्पवेतनावर काम करणारा मजूर आहे. त्याला त्याच्या श्रमाचा योग्य मोबदला मिळाला पाहिजे. परंतू भांडवलदार त्याचे आर्थिक शोषण करीत राहतो. त्यामुळे कामगारांना दैनदिन जीवन जगणे आणि आर्थिक खर्च भागवणे जीवावरील कसरत होते. तेंव्हा तो आपल्या गरजांच्या पुर्तते करिता भांडवलदारा बरोबर संघर्ष करतो त्यामुळे औद्योगिक विकास संपुष्टात येतो. सामाजिक संघर्ष निर्माण होतो. हा कामगार आणि भांडवलदार संघर्ष टाळण्यासाठी शासनाने कामगार कायदे केले आहेत. त्यांचे स्वरुप पुढील प्रमाणे

शासन आणि कामगार कायदे :

1) **कामगारांच्या नुकसान भरपाईचा कायदा 1923 :** या कायदयानुसार कामगार कामावर असतांनी त्याला अपघात झाला अथवा त्याला कायम स्वरुपी अपंगत्व आले तर भविष्यात जीवन जगण्या करिता निश्चित भविष्य निधी आणि उपचार खर्च भांडवलदाराने देणे बंधनकारक केले आहे. त्यामुळे कामगारांना भविष्याची चिंता राहिली नाही.
2) **स्त्री प्रसुती कायदा 1929 :** या कायदया अंतर्गत स्त्री कामगार गरोदर असेल तेंव्हा प्रसुती पूर्व सहा आठवडे व प्रसुती नंतर सहा आठवडे सुट्टी निश्चित करण्यात आली आहे. जर प्रसुती नंतर कामगार स्त्रीला विश्रांतीची आवश्यकता असेल तर पुन्हा एक महिना सुट्टी घेवू शकते. कामगार स्त्रीचा गर्भपात झाला तर तीला आठ आठवडयाची सुट्टी घेता येते. स्त्री कामगारांनी घेतलेली सुट्टी ही पगारी करण्यात आली आहे. स्त्री कामगार सुट्टीवर असताना तीला कामावरुन काढता येत नाही. तसेच स्त्री कामगाराला आरोग्य तपासणी आणि औषध उपचारा करिता निश्चित केलेली 25 रु रक्कम भांडवलदारानी देणे बंधन कारक आहे.
3) **केंद्रीय फॅक्टरी ॲक्ट 1934 :** या कायदयानुसार भांडवलदारानी कामगारांकरिता कारखान्यात भौतिक सुविधा, अल्प उपहार, विश्रांतीगृह कामगारांच्या मुलांसाठी संगोपन केंद्र, प्राथमिक उपचार इत्यादी सुविधा उपलब्ध करुन देणे बंधनकारक केले आहे.
4) **कामगारांना रास्त वेतन कायदा 1947 :** या कायदयाच्या तरतूदीनुसार कामगारांना त्यांच्या श्रमाचा मोबदला हा पैशाच्या स्वरुपात भांडवलदार देतो. परंतू कामगाराला श्रमाचा योग्य मोबदला देणे म्हणजे रास्त वेतन होय. ते भांडवलदाराने देणे निश्चित करण्यात आले आहे.
5) **1948 चा कामगार राज्य विमा योजना :** या कायदयानुसार भांडवलदारांनी कामगारांच्या पगारातील काही रक्कम आणि स्वतःची तेवढीच रक्कम मिळुन कामगारांचा जीवन विमा काढणे बंधनकारक करण्यात आले आहे. या कायदयामुळे जर कामगाराचा अपघात झाला तर त्याला विमा योजने कडुन एक रक्कमी स्वरुपात रक्कम दिली जाते. त्याच बरोबर वैद्यकीय खर्च दिला जातो.

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

Impact Factor 6.261 ISSN- 2348-7143

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Multidiciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

8[Th] March 2019 Special Issue – 106(A)

MALE FEMALE RATIO IMBALANCE IN INDIA

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce college,
Yeola, Dist. Nashik (M.s.) India

Executive Editor of This Issue
Dr. A.M. More
Dept. of Economics
Vasundhara College, Ghatnandur,
Tq. Ambajogai, Dist. Beed

RESEARCH JOURNEY

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

34. स्त्री-पुरूष गुणोत्तरातील असमानता : कारणे व उपाय 103
डॉ.डी.बी.तांदुळजेकर

35. बीड जिल्हयातील लोकसंख्येत असमानता : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास 106
डॉ. संजय गंगाराम सुरेवाड

36. "मराठवाडयातील स्त्री-पुरुष असमानतेची वास्तविकता" 108
प्रा. सिताफुले एल्. एस्.

37. महाराष्ट्रातील स्त्री - पुरूष प्रमाणातिल असमानता : कारणे आणि उपाय 112
प्रा. गोविंद रामराव काळे

38. महाराष्ट्रातील स्त्री-पुरुष गुणोत्तरा मधील असमतोल :- एक समस्या 115
प्रा. डॉ. रनमाळ पांडूरंग श्रीरंगराव

39. भारतातील लिंगगुणोत्तर–एक विश्लेषणात्मक अध्ययन 117
डॉ. विष्णु एकनाथ गुमटकर

40. भारतातील राज्यस्तरीय स्त्री–पुरुष असमानता – एक अभ्यास 120
प्रा. डॉ. अर्जुन मोरे

41. भारतीय स्त्री-पुरुष गुणोत्तरातील असंतुलन आणि धर्म 123
प्रा. डॉ. शैलजा बरुरे,

42. महाराष्ट्र व मराठवाड्यातील स्त्री-पुरुष प्रमाण : एक अभ्यास 126
प्रा. डॉ. सुरेश वसंतराव खोंड

43. भारतातील स्त्री-पुरुष गुणोत्तरातील असमतोल एक अध्यायन 129
प्रा.किर्दत विलास गोपीनाथराव , प्रा.गोदाम रवि शाम

44. स्त्रीयांकडे पाहाण्याचा समाजाचा दृष्टीकोण 131
प्रा. डॉ. संजय खाडप

45. भारतातील स्त्री-पुरुष गुणोत्तरातील असमतोल : एक अभ्यास 133
प्रा.श्रीमंत तुकाराम कावळे, फड महादेवी वैजेनाथ

46. भारतातील स्त्री-पुरुष गुणोत्तरातील असमतोल : एक सैध्दांतीक विश्लेषण 136
प्रा. डॉ. काशिद रामभाऊ देवराव

47. महाराष्ट्र राज्यातील घटते लिंगगुणोत्तर : कारणे व उपाययोजना 139
48. डॉ. संजय काळे

49. स्त्री–पुरूष प्रमाण महाराष्ट्र आणि देशातील तुलनात्मक स्थिती 142
प्रा.डॉ.मदन.शेळके

50. "भारतातील स्त्री–पुरूष प्रमाणातील असंतुलन –कारणे व उपाययोजना"
डॉ.डी.बी.सोळूंके

51. भारतातील स्त्री–पुरुष गुणोत्तरातील असमतोल 146
प्रा. डॉ. अशोक पुरभाजी टिपरसे

52. भारतातील राज्यनिहाय स्त्री - पुरुष असमानता 150
डॉ. अनंता बापुराव देशमुख

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN- 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) –0.676 Special Issue – 106(A) | March 2019 | UGC Approved No. 40705
Male Female Ratio Imbalance in India

भारतातील स्त्री-पुरुष गुणोत्तरातील असमतोल एक अध्यायन

प्रा.किर्दंत विलास गोपीनाथराव
(ग्रंथपाल)
वसुंधरा कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, घाटनांदूर ता.अंबाजोगाई जि.बीड

प्रा.गोदाम रवि शाम
(राज्यशास्त्र विभाग)
वसुंधरा कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
घाटनांदूर ता.अंबाजोगाई जि.बीड

प्रस्तावना :

विश्वातील मानवी समुदाय हा स्त्री-पुरुष यांनी मिळून बनलेले आहे. या विश्व मानवी समुदयाचे समतोल स्त्री-पुरुष यांच्या समतोल संख्येवर अवलंबून आहे. स्त्री-पुरुषाच्या गुणोत्तरामध्ये असमतोल निर्माण झाली की, समाज व राष्ट्र यांच्यामध्ये विघटनाची प्रक्रिया घडून येते. लिंग-गुणोत्तराच्या असमतोलाचा परिणाम कुंटुब, विवाह संस्था, सामाजिक मुल्य, मानवी मुल्य, नाते संबंध यांच्या ऱ्हासात होतो. लिंग-गुणोत्तराचे समतोल परिणाम राहण्या करिता शासन शासकीय व निमशासकीय संस्था, स्वंयसेवी संस्था सदैव कार्यरत आहे. तरी ही या संस्थाच्या कार्याला 100% यश आलेले नाही. याचे वास्तव चित्रण 1901 ते 2011 पर्यंतच्या जनगणना अहवालानुसार स्त्री यांचे प्रमाण हे सदैव घटत असलेले दिसून येते.

2011 च्या जनगणनेनुसार स्त्रीयाचे प्रमाण हे भारतात 940 आहे. तर महाराष्ट्रात 927 आहे. याचा अर्थ स्त्रीयाचे प्रमाण हे पुरुषाच्या तुलनेने अतिशय कमी असून हे इतर राष्ट्राच्या तुलनेत जिवाळयाची समस्या निर्माण झाली आहे. लिंग-गुणोत्तरात असमतोल निर्माण होण्याची कारणे त्याचा परिणाम आणि उपाय या दृष्टीने सदरील संशोधन विषय महत्वपुर्ण ठरतो. या विषयाच्या अध्यायना करिता मांडण्यात आलेली उदिष्टये खालील प्रमाणे होय.

उद्दिष्टये :

1) भारतातील स्त्री-पुरुषाच्या गुणोत्तराचा अभ्यास करणे.
2) स्त्रीयांच्या घटत्या प्रमाणास कारणीभूत असणारे घटक जाणून घेणे.
3) स्त्री जन्मदर वाढवण्या करिता उपाय-योजना सुचवणे.

सदरील उद्दिष्टांच्या पुर्तते करिता पुढीलप्रमाणे गृहितके मांडण्यात आली आहेत.

गृहितके :

1) भारतातील स्त्रीयाचे प्रमाण सतत घटत जात आहे.
2) लिंग-गुणोत्तर असमतोलनास धार्मिक व सामाजिक कारणे कारणीभूत आहे.
3) लिंग-गुणोत्तर असमतोल हा पुरुष प्रधान समाज व्यवस्थामुळे निर्माण झाला आहे.

प्रस्तुत गृहीतकाच्या अध्यायना करिता पुढील प्रमाणे संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

संशोधन पध्दती :

सदरील शोध निंबधाच्या अध्यायना करिता द्वितीय स्त्रोत संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. त्या मध्ये प्रामुख्याने विविध, संदर्भ ग्रंथ, मासिके, वृत्तमान पत्रातील प्रकाशित लेख, प्रकाशित व अप्रकाशित प्रबंध शासन संस्था व स्वयं सेवी संस्थाचे अहवाल, इंटरनेट इ. चा अवलंब करण्यात आला आहे.

प्रस्तुत शोध निबंधाच्या मांडणी करिता वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीचा वापर करण्यात आला आहे.

आधुनिक काळात स्त्री-पुरुष गुणोत्तरामध्ये स्त्रीयाचे प्रमाण हे मोठया प्रमाणात कमी होत असलेले दिसुन येते त्यामुळे लिंग-गुणोत्तराची समस्या निर्माण झालेली आहे. यांची कारणे व परिणाम पुढील प्रमाणे दिसून येतात.

स्त्री-पुरुष गुणोत्तराच्या असमतोलनास कारणीभूत घटक :

1) पुरुष प्रधान समाज व्यवस्था :

भारतीय समाज व्यवस्थाही पुरुष सत्ताक यांचा अर्थ स्थावर मालमत्ता, कौटुंबिक निर्णय इ. बाबतीवर पुरुषाची सता आहे यामुळे पुरुषांना सामाजिक, प्रतीत्व लाभलेली दिसून येते. व स्त्रीयांना पुरुषाच्या तुलनेत कमी अधिक दिसून येतात याचा परिणाम मुलींच्या जन्माकडे दूर्लक्ष करुन स्त्री गर्भपात केला जात आहे.

2) सामाजिक कुप्रथा :

भारतीय समाजात स्त्रिया विषयी देवदासी, जोगती, पत्नी, परक्याचे धन, लंकेची पार्वती, मोकश्य प्राप्ती, ती परमेश्वर इ. या कुप्रथा म्हणून स्त्रीयांचे लैगिंक शोषण होते आहे दिसून येते. लैगिंक शोषण व स्त्रीयाच्या शाररिक मानसिकतेची अवहेलना होऊ नये या करिता प्रत्येक माता-पिता स्त्री लिंगाचे गर्भपात करीत आहे.

3) स्त्रीयावर लादलेली बंधने :

भारतीय समाजात स्त्रीयाना लिंग दर्जा देवून स्त्रीचे कार्य चार भिंतीच्या आत (कुंटुबात) मांडले जाते. स्त्री ही पुरुषाची उपभोगी वस्तु आहे, स्त्रीने पती सेवा करणे हे तिचे कर्तव्य माणण्यात आले आहे. स्त्रियांनी लहानपणी पित्याच्या नेतृत्वात राहवे तरुणपणी पतीच्या आज्ञेत रहावे. वृध्द अवस्थेत मुलाच्या नियंत्रणात राहवे यात प्रथामुळे स्त्रीया स्वत:स कन्या नको म्हणून गर्भपात करीत आहेत.

4) **बंदिस्त प्रथा :** भारतीय समाज कृतीने स्त्री ला परक्याचे धन मानले आहे. त्यामुळे तिच्या शिक्षण, आरोग्य सुविधा, सामाजिक सहभाग, राजकीय सहभाग, आर्थिक हक्क, व्यक्ती स्वातंत्र्य यावर बंधने घालण्यात आली आहे. या बंधनामुळे स्त्रीया पशुप्रमाणे जीवन जगत आहेत. अशा दु:खमय जीवनामध्ये आपल्या मुलीला जगण्याची वेळ येऊ नये या करिता माता-पिता स्त्री अर्भकाची हत्या करीत आहेत.

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

1874

5) स्त्रीयांचे परावलंबी जीवन :

भारतीय समाजात पुरुषसत्ता पध्दती आहे.कुटुंबाची व वंशाची ओळख पुरुषाच्या नांवाने होते. त्यामुळे स्त्रीयांच्या कार्याची, त्याच्या नांवाची व प्रथेची दखल घेतली जात नाही. त्यामुळे स्त्री जीवन परावलंबी बनले आहे.

या जीवनातुन मुक्तता मिळावी या करीता माता-पिता मुलीच्या जन्माकडे नकारात्मक विचार करत आहेत. तर मुलाच्या जिवनाचा विचार वंशाचा दिवा, अंत संस्काराचा उत्ताराधिकारी, कुटुंबाचा कुलदिप, वृध्द अवस्थेचा रक्षक व संपत्तीचा वारसदार इ. दृष्टी कोणातून मुलाच्या जन्माकडे सकारात्मक दृष्टीतून विचार करीत आहेत. त्यामुळे पुरुषाच्या जन्माची संख्या वाढते व स्त्रीयाच्या जन्माची संख्या घटते यांचा परिणाम स्त्री, पुरुष गुणोत्तरातील असमतोल निर्माण होण्यास झाला आहे या असमतोलणाचा परिणाम पुढील प्रमाणे दिसून येतो.

लिंग गुणोत्तर असमतोलनाचा परिणाम :

लिंग-गुणोत्तराचा असमतोलनाचा परिणाम कुंटूंब विवाह समता यांचे मुल्य ऱ्हास पावत आहे. तर नाते संबंध मानवी मुल्य यांचे उलंघन होत आहे. स्त्रीयाच्या पवित्र्याला तडे जात आहेत. यावर उपाय योजना म्हणुन पुढील प्रमाणे सुचना करता येते.

स्त्रि-पुरुष समतोल करण्या करीता उपाय :

लिंग-गुणोत्तर समतोल करण्या करिता माता-पित्याने मुलगा- मुलगी समान मानावे, मुलीला सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय हक्क दयावेत.त्यांना वैवाहिक कौटुंबिक अधिकार दयावेत. मुला-प्रमाणे मुलीला ही वारसा हक्क दयावा. स्त्री-भ्रूण हक्काला माता-पिता, समाज यांनी विरोध करावा तेव्हाच लिंग-गुणोत्तर समतोल निर्माण होईल.

महत्व :

लिंग-गुणोत्तर असमतोल हे 19 व्या व 20 व्या शतकात निर्माण झालेली प्रमुख समस्या आहे या समस्याचे निर्मुलन करुन भविष्यात सामाजिक धैर्य कुंटुंबात व विवाह संस्थेचे मुल्य टिकुण ठेवण्या करिता प्रस्तुत संशोधन विषय महत्वाचा ठरत आहे.

सारांश :

भारतीय समाजातील लिंग-असमतोल ही समस्या निर्मुलन करण्या करिता, शासन, स्वयंसेवी संस्था, समाज, स्त्री-पुरुष, समाज सुधारक यांनी पुढाकार घेतला पाहिजे, स्त्री-भ्रू हत्याबंदी करिता कठोर बंधने करुन त्याचे काटेकोर बंधन करुन तेव्हा स्त्री जनमाचे प्रमाण वाढेल.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1) सामाजिक संशोधन पध्दती- आगलावे प्रदीप
2) सामजिक संशोधन पध्दती व तत्वे- घाटोळे राणा
3) स्त्री जीवन आणि समस्या - गोटे शुभांगी
4) भारतातील स्त्री जीवन- जोशी निर्मला
5) www.Indian papuletion.com

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist.Beed 431519

Impact Factor 6.261 ISSN- 2348-7143

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Multidiciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

8[Th] March 2019 Special Issue – 106(A)

MALE FEMALE RATIO IMBALANCE IN INDIA

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce college,
Yeola, Dist. Nashik (M.s.) India

Executive Editor of This Issue
Dr. A.M. More
Dept. of Economics
Vasundhara College, Ghatnandur,
Tq. Ambajogai, Dist. Beed

RESEARCH JOURNEY

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN- 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) –0.676 Special Issue – 106(A) | March. 2019 | UGC Approved No. 40705
Male Female Ratio Imbalance in India

34. स्त्री-पुरूष गुणोत्तरातील असमानता : कारणे व उपाय 103
डॉ.डी.बी.तांदुळजेकर
35. बीड जिल्हयातील लोकसंख्येत असमानता : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास 106
डॉ. संजय गंगाराम सुरेवाड
36. "मराठवाडयातील स्त्री-पुरुष असमानतेची वास्तविकता" 108
प्रा. सिताफुले एल्. एस्.
37. महाराष्ट्रातील स्त्री - पुरूष प्रमाणातिल असमानता : कारणे आणि उपाव 112
प्रा. गोविंद रामराव काळे
38. महाराष्ट्रातील स्त्री-पुरुष गुणोत्तरा मधील असमतोल :- एक समस्या 115
प्रा. डॉ. रनमाळ पांडूरंग श्रीरंगराव
39. भारतातील लिंगगुणोत्तर–एक विश्लेषणात्मक अध्ययन 117
डॉ. विष्णु एकनाथ गुमटकर
40. भारतातील राज्यस्तरीय स्त्री–पुरुष असमानता – एक अभ्यास 120
प्रा. डॉ. अर्जुन मोरे
41. भारतीय स्त्री-पुरुष गुणोत्तरातील असंतुलन आणि धर्म 123
प्रा. डॉ. शैलजा बरुरे,
42. महाराष्ट्र व मराठवाड्यातील स्त्री-पुरुष प्रमाण : एक अभ्यास 126
प्रा. डॉ. सुरेश वसंतराव खोंड
43. भारतातील स्त्री-पुरुष गुणोत्तरातील असमतोल एक अध्यायन 129
प्रा.किर्दत विलास गोपीनाथराव , प्रा.गोदाम रवि शाम
44. स्त्रीयांकडे पाहाण्याचा समाजाचा दृष्टीकोण 131
प्रा. डॉ. संजय खाडप
45. भारतातील स्त्री-पुरुष गुणोत्तरातील असमतोल : एक अभ्यास 133
प्रा.श्रीमंत तुकाराम कावळे, फड महादेवी वैजेनाथ
46. भारतातील स्त्री-पुरुष गुणोत्तरातील असमतोल : एक सैध्दांतीक विश्लेषण 136
प्रा. डॉ. काशिद रामभाऊ देवराव
47. महाराष्ट्र राज्यातील घटते लिंगगुणोत्तर : कारणे व उपाययोजना 139
48. डॉ. संजय काळे
49. स्त्री–पुरूष प्रमाण महाराष्ट्र आणि देशातील तुलनात्मक स्थिती 142
प्रा.डॉ.मदन.शेळके
50. "भारतातील स्त्री–पुरूष प्रमाणातील असंतुलन –कारणे व उपाययोजना"
डॉ.डी.बी.सोळूंके
51. भारतातील स्त्री–पुरुष गुणोत्तरातील असमतोल 146
प्रा. डॉ. अशोक पुरभाजी टिपरसे
52. भारतातील राज्यनिहाय स्त्री - पुरुष असमानता 150
डॉ. अनंता बापुराव देशमुख

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN- 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) –0.676 Special Issue – 106(A) | March 2019 | UGC Approved No. 40705
Male Female Ratio Imbalance in India

भारतातील राज्यस्तरीय स्त्री–पुरुष असमानता – एक अभ्यास

प्रा. डॉ. अर्जुन मोरे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर

प्रस्तावना

प्रत्येक देशाचा आर्थिक व सामाजिक विकासाच्या दृष्टीकोनातून लोकसंख्या हा घटक महत्वाचा असतो. लोकसंख्येची घनता, साक्षरता, आकारमान, व्यवसायानुसार विभागणी, स्त्री पुरुष प्रमाण इ. घटक महत्वाचे असतात. या सर्व घटकामध्ये सर्वात महत्वाचा घटक म्हणजे स्त्री–पुरुष प्रमाण होय. त्यालाच लिंग गुणोत्तर प्रमाण असे म्हटले जाते. स्त्री–पुरुष ही समाजरथाची दोन चाके आहेत असे मानले जाते म्हणूनच लोकसंख्येशी संबंधीत बाबीचा संशोधनात्मक अभ्यास करण्यासाठी लोकसंख्येच्या रचनेतील एकूण लोकसंख्येची स्त्री–पुरुष या नुसार केली जाणारी विभागाची अतिशय महत्वाची मानली जाते.

स्त्री–पुरुष प्रमाण जर संतुलीत असेल म्हणजे जन्माच्या वेळी 50–50 असतील तर सुधारीत समाजाचे लक्षण समजले जाते कारण की, स्त्री–पुरुष हे स्त्रीयांचा सामाजिक दर्जा जाणून महत्वाचा निर्देशांक आहे. 2001 च्या जनगणनेनुसार भारताची स्त्री–पुरुष गुणोत्तर प्रमाण 133 इतके होते. तर ते 2011 च्या जनगणनेनुसार 940 इतके होते म्हणजे भारतात स्त्री–पुरुष प्रमाण 7 ने वाढले आहे. तर महाराष्ट्रात 2001 च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रात स्त्री–पुरुष गुणोत्तर प्रमाण 922 इतके होते. तर ते 2011 च्या जनगणनेनुसार 925 इतके होते म्हणजेच महाराष्ट्रात स्त्री–पुरुष प्रमाण 3 ने वाढले आहे.

स्त्री–पुरुष गुणोत्तर एकूण लोकसंख्येतील स्त्री–पुरुषाच्या परस्पर सापेक्ष प्रमाणास स्त्री–पुरुष गुणोत्तर (Male – Female ratio) या नावाने संबोधण्यात येते

$$\text{स्त्री–पुरुष गुणोत्तर} = \frac{\text{स्त्रीयांची एकूण लोकसंख्या}}{\text{पुरुषांची एकूण लोकसंख्या}} \times 1000$$

उद्दिष्टे

1. भारतातील स्त्री–पुरुष प्रमाणाचा अभ्यास करणे.
2. भारतातील राज्यनिहाय ग्रामीण आणि शहरी स्त्री–पुरुष प्रमाणचा अभ्यास करणे.
3. भारतातील स्त्रियांना उद्भवणा–या समस्येचा आढावा घेऊन त्यावर उपाययोजना सुचविणे

गृहितके

1. भारतातील राज्यनिहाय स्त्री–पुरुष प्रमाणाचा अभ्यास करणे.
2. भारतातील स्त्रियांना उद्भवणाऱ्या समस्यांमध्ये वाढ होत आहे.

भारतातील राज्यनिहाय ग्रामीण व शहरी लिंग गुणोत्तर प्रमाण

भारतातील स्त्री–पुरुष प्रमाणाचा अभ्यास 2001 ते 2011 च्या जनगणनेनुसार केला आहे. जनगणना 2011 नुसार भारताची लोकसंख्या 1, 210, 193, 422 इतकी आहे. त्यात पुरुषांची लोकसंख्या 623, 724, 248 तर स्त्रियांची संख्या 586, 469, 174 इतकी आहे. यामध्ये 1000 पुरुषांमागे महिलांचे प्रमाण 940 आहे. यातील ग्रामीण महिलांचे प्रमाण 926 इतके आहे.

तक्ता क्रं. 1 भारतातील राज्य निहाय लिंग गुणोत्तर प्रमाण

अ. क्रं.	राज्य / केंद्रशासित प्रदेश	लिंग गुणोत्तर दर 1 हजार पुरुषांमागे 2001			लिंग गुणोत्तर दर 1 हजार पुरुषांमागे 2011		
	भारत एकूण	एकूण	ग्रामीण	शहरी	एकूण	ग्रामीण	शहरी
	1000 पुरुषांमागे महिला	933	946	900	940	947	926
1	जम्मु – काश्मिर	892	917	819	883	899	840
2	हिमाचल प्रदेश	968	989	795	974	988	853
3	पंजाब	876	890	849	893	906	872
4	चंदिगढ	777	621	796	818	691	821
5	उत्तराखंड	962	1007	845	963	1000	883
6	हरियाणा	861	866	847	877	880	871
7	दिल्ली	821	810	822	866	847	867
8	राजस्थान	921	930	890	926	932	911
9	उत्तरप्रदेश	898	904	876	908	914	888
10	बिहार	919	926	868	916	919	891
11	सिक्कीम	875	880	830	889	883	908
12	अरुणाचल प्रदेश	893	914	819	920	929	889
13	नागालॅंड	900	916	829	931	942	905
14	मणिपुर	974	943	1009	987	966	1038
15	मिझोरम	935	923	948	975	950	1000

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN- 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) –0.676 Special Issue – 106(A) | March 2019 | UGC Approved No. 40705
Male Female Ratio Imbalance in India

16	त्रिपुरा	948	946	959	961	956	976
17.	मेघालय	972	969	982	986	983	997
18	आसाम	935	944	872	954	956	937
19	पश्चिम बंगाल	934	950	893	947	950	939
20	झारखंड	941	962	870	947	960	908
21	ओडिसा	972	987	895	978	988	934
22	छत्तीसगड	989	1004	932	919	1002	956
23	मध्यप्रदेश	919	927	898	930	936	916
24	गुजरात	920	945	880	918	947	880
25	दमण दीव	710	586	984	618	867	550
26	दादरा नगर हवेली	812	852	619	775	863	684
27	महाराष्ट्र	922	960	873	925	948	819
28	आंध्र प्रदेश	978	983	965	992	995	984
29	कर्नाटक	965	977	972	968	975	957
30	गोवा	961	988	934	968	997	951
31	लक्षद्वीप	948	959	935	946	954	944
32	केरळ	1058	1059	1058	1084	1077	1091
33	तामिळनाडू	987	992	982	995	993	998
34	पांडेचरी	987	990	1007	1038	1029	1043
35	अंदमान निकोबार बेट	846	861	815	878	871	891

संदर्भ – लोकराज्य, सप्टेंबर 2011

वरील तक्ता क्रं 1 वरुन असे दिसून येते की, 2001 च्या जनगणनेनुसार भारतातील महिलांचे प्रमाण 1 हजार पुरुषांमागे 933 इतके होते, ते 2011 च्या जनगणनेनुसार 7 ने वाढले. 2001 च्या जनगणनेनुसार केरळ राज्याचे लिंग–गुणोत्तर प्रमाण सर्वात जास्त असून 1 हजार पुरुषांमागे 1058 स्त्रिया असून ग्रामीण भागात 1059 स्त्रिया आणि शहरी भागात 1058 स्त्रिया एवढे दिसून येते. तर सर्वात कमी चंदिगढ राज्याचे असून ते 1000 पुरुषांमागे 777 एवढे असून ग्रामीण भागात 621 स्त्रिया आणि शहरी भागात 796 स्त्रिया इतके आहे.

देशात केरळ राज्य हे लिंग–गुणोत्तर 2011 च्या जनगणनेनुसार सर्वात वरच्या स्थानावर असून ते 1000 पुरुषांमागे 1038 महिला आहे. येथे ग्रामीण भागातील महिलांचे प्रमाण 1077 आणि शहरी भागात 1091 इतके आहे. नंतर पॉंडचरी या राज्याचे स्त्री–पुरुष प्रमाण 1038 असून यामध्ये ग्रामीण भागात 1029 आणि शहरी भागात 1043 इतके आहे. तसेच सर्वात कमी दमण आणि दिवमध्ये हे प्रमाण 1000 पुरुषांमागे 618 स्त्रिया असून शहरी भागात 550 आणि ग्रामीण भागात 867 स्त्रिया इतके प्रमाण आहे. तसेच दादरा व नगर हवेली या राज्यामध्ये हे प्रमाण 1000 पुरुषांमागे 775 स्त्रिया असून शहरी भागात 684 स्त्रिया असून ग्रामीण 863 स्त्रिया इतके प्रमाण दिसून येते.

भारतातील स्त्रियांच्या समस्या

1. **कुप्रथांच्या माध्यमातून होणारे शोषण** – बालविवाह, सतीप्रथा, देवदासी, केशवपण व पुर्णविवाह बंदी अशा जाचक प्रथेच्या माध्यमातून स्त्रियांवर अनेक अन्यायकारक निर्बंध लादून तिला बंदिस्त ठेवण्याचा डाव अनेक शतकापासून सुरु आहे. स्त्रियांकडे केवळ पुरुषी 'उपभोग' म्हणून पाहतात आणि 'चुल आणि मुल या जबाबदारी खाली ठेवण्यात येत आहे.

2. **शिक्षण** – अनेक शतकापासून स्त्रियांना वंचित ठेवण्यात येत आहे. मुलगी म्हणजे दुस–याचे धन ते परक्या घरी जाणर अशा प्रवृत्तीमुळे स्त्रियांना शिक्षणापासून वंचित ठेवले जाते. शिक्षण घेवून काय मिळणार? त्यामुळे महिलांच्या शिक्षणावर विशेषतः ग्रामीण भागात मुलींच्या शिक्षणावर जास्त खर्च केला जात नाही. मुलींना लिहिता वाचता आले तरी पुष्कळ असा विचार ग्रामीण भागात केल्यामुळे मुली शिक्षणापासून वंचित ठेवल्या जात आहेत.

3. **पारंपारीक संपत्तीतील वाटा** – वडिलोपार्जित संपत्तीचा खरा वारसदार केवळ पुत्र समजला जातो. कायद्याने जरी महिलांना वडिलोपार्जित संपत्तीत वाटा दिला असला तरी प्रत्यक्षात वडिलोपार्जित संपत्ती वाटा दिला जात नाही आर्थिक बाबतीत मुलगी लहानपणी आईवडीलांवर, विवाहानंतर पतीवर आणि वृध्दकाळात मुलांवर अवलंबून असल्याचे चित्र आजही ग्रामीण भागात दिसून येते.

4. **आहार व आरोग्य विषयक समस्या** – एकाच कुटूंबातील मुले व मुलींना देण्यात येणारा आहारात भेदभाव असल्याचे आढळून येते. मुलांच्या तुलनेत मुलीं जन्मापासून देण्यात येणारा आहारनिष्कृष्ट असतो. त्यामुळे मुलींचे पालन पोषण योग्य होत नाही. कुटूंबात मुलांच्या जन्म झाला तर आहार उत्कृष्ट असतो पण मुलगी जन्माला आली तर आहार नित्कृष्ट असतो वास्तविकता मातेच्या आहारावरुन मिळणारे दुधाचे प्रमाण व दर्जा अवलंबून असतो.

5. **रोजगार आणि वेतन** – ग्रामीण भागातील स्त्रियांना उपलब्ध असणारा रोजगार हा कष्टाचा असतो पण तो अपुराच असतो पण पुरुषांना रोजगार जास्त असतो ग्रामीण भागातील स्त्रीया अधिक काळ बेरोजगार असतात. त्यांना मिळणारे वेतन कमी असते. त्यामुळे त्यांना पुरुषांच्या वेतनावर अवलंबून राहावे लागते.

6. **समाजातील स्त्रियांकडून मानसिक छळ** – भारतीय सांस्कृतीमध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांना महत्व आहे ग्रामीण भागातील स्त्रियांचा दृष्टीकोन पारंपारीक पध्दतीचा आहे अविवाहीत, घटस्फोटीत नव–यापासून वेगळ्या राहणाऱ्या पासून वेगळ्या राहणाऱ्या स्त्रियांकडे

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

समाजातील स्त्रिया सन्मानपुर्वक रितीने बघत नाहीत. त्यांच्याकडे पाहण्याचा दृष्टीकोण अत्यंत वाईट आहे. त्यामुळे स्त्रियांचा मानसिक छळ करीत असतात.

उपाययोजना

1. मुलगा वंशाचा दिवा आहे असे असली तरी देखील मुलगी मनुष्य प्राण्याच्या विस्ताराची वेल आहे त्यामुळे मुलाइतकेच मुलीला देखील महत्व दिले पाहिजे आणि संपत्तीत वाटा दिला पाहिजे.
2. महिलांच्या सुरक्षितते विषयी कठोर कायदे करुन त्याची प्रभावीपणे अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे.
3. स्त्रियांना आपले संघटन करुन आपल्यावर होणाऱ्या अन्यायाविरुध्द आवाज उठवून स्वतःच्या प्रगतीसाठी स्वतः संघटनात्मक प्रयत्न केले पाहिजे.
4. स्त्री–पुरुषातील असमतोल कमी करण्यासाठी सर्वशैक्षणीक क्षेत्राच्या माध्यमातून स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण वाढून स्त्रिया आर्थिक बाबतीत स्वंयपूर्ण झाल्या पाहिजेत.
5. मुलगा–मुलगी असा पारंपारीक भेदभाव नष्ट करण्यासाठी आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय व शैक्षणिक क्षेत्रात परिवर्तन झाले पाहिजे.

सारांश

आज एकविसाव्या शतकात भारतात स्त्री सर्वोच्च पोहचली असताना अर्थव्यवस्थेच्या सर्वच क्षेत्रात स्त्री पुरुषांपेक्षा काकणभर सरस आहे. हे सिध्द झाले आहे. तरीही भारतातील स्त्रीला सर्वोच्च स्थान देवून स्त्रीजन्म नाकारला जातो. हा खरा प्रश्न पडतो म्हणून या संदर्भात चिंता, चिंतन व मनन होणे अत्यंत गरजेचे आहे.

संदर्भ

1. शरयू अनंतराव आणि बेंडसे उमा संपादीत, भारतीय समाजातील स्त्रियांचे स्थान.
2. डॉ. विठ्ठल घारपुरे– लोकसंख्या भूगोल– पिंपळापूरे आणि कं. पब्लिशर्स दुसरी आवृत्ती पान नं. 134
3. लोकराज्य, तिला वाचवा भविष्य घडवा, सप्टेंबर 2011, माहिती जनसंपर्क संचालनालय, मुंबई
4. डॉ. वसुधा पुरोहित – भारतीय अर्थव्यवस्था–विद्या बुक पब्लिशर्स–प्रथम आवृत्ती–पान नं. 86
5. ग्रामीण विकास, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक
6. कुरुक्षेत्र, जुलै 2012, ग्रामीण जीवनाचे बदलते स्वरुप, ग्रामीण विकास मंत्रालय, नवी दिल्ली.
7. डॉ. विठ्ठल घारपुरे– लोकसंख्या भूगोल– पिंपळापूरे आणि कं. पब्लिशर्स दुसरी आवृत्ती पान नं. 134
8. Ruddar data & Sundaram- Indian economy S.Chand – 47 edition P.No. 49

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

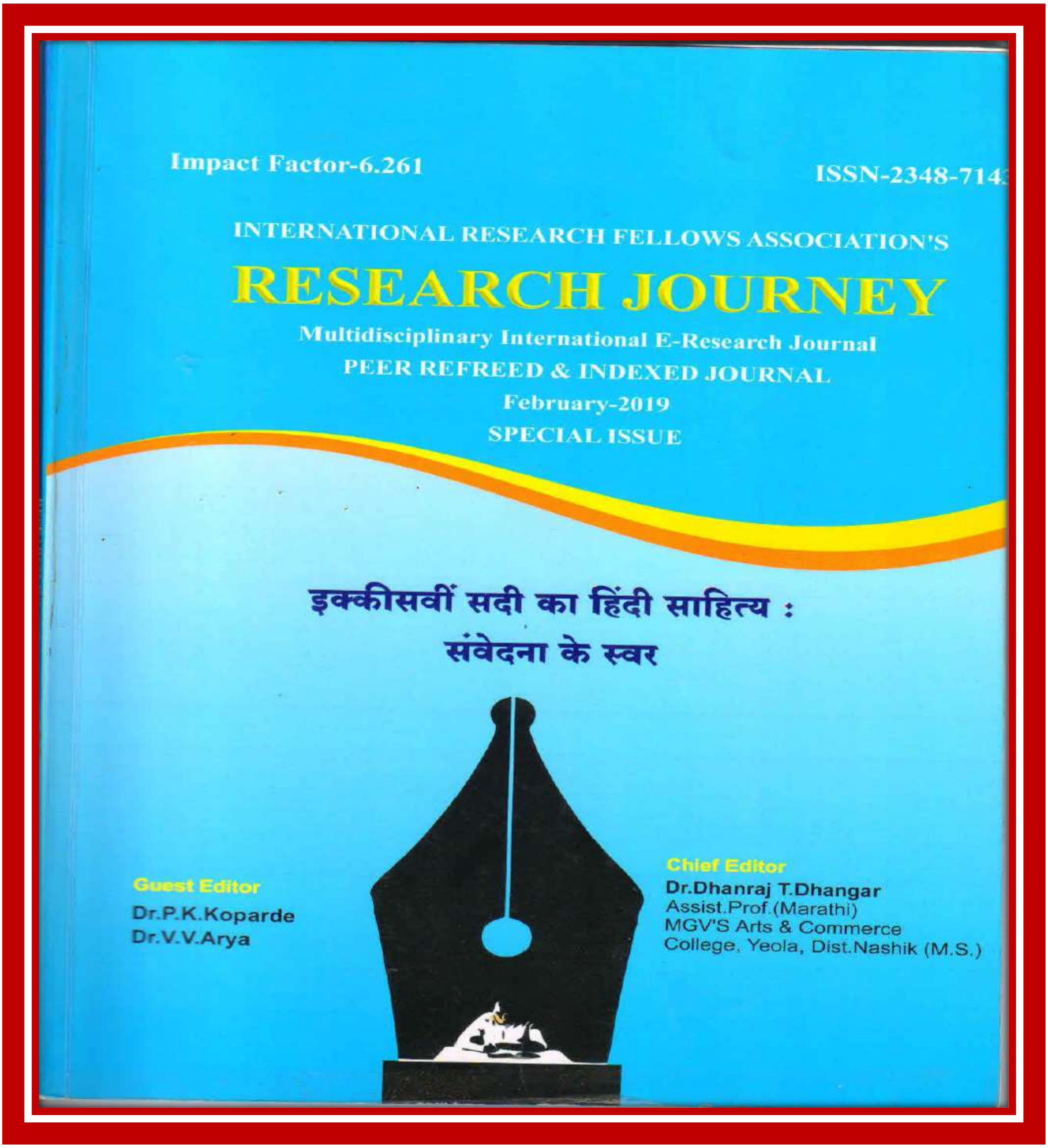
Impact Factor-6.261

ISSN-2348-714

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February-2019

SPECIAL ISSUE

इक्कीसवीं सदी का हिंदी साहित्य :
संवेदना के स्वर

Guest Editor
Dr.P.K.Koparde
Dr.V.V.Arya

Chief Editor
Dr.Dhanraj T.Dhangar
Assist.Prof.(Marathi)
MGV'S Arts & Commerce
College, Yeola, Dist.Nashik (M.S.)

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist.Beed 431519

ISSN : 2348-7143
February-2019

INDEX

o.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	रेत उपन्यास में देह–व्यापार नारी विमर्श....	–डॉ. जिजावराव विश्वासराव पाटील	05
2	दलित कविता : संघर्ष की गाथा	- प्रा.डॉ. न.पु. काळे	08
3	ओमप्रकाश वाल्मीकि के कहानी संग्रह 'सलाम' में दलित चेतना	- प्रा.डॉ.विष्णु जी.राठोड	11
4	हिंदी साहित्य में दलित चेतना	- प्रा. चौधरी शफिक लतिफ	13
5	उदय प्रकाश की कविता में राजनैतिक संवेदना ('एक --------	- प्रा. डॉ. गजानन सवने	15
6	मैत्रेयी पुष्पा के कथा–साहित्य में स्त्री.......	–डॉ. तुपे प्रविण तुळशीराम	17
7	'रजत रानी 'मीनू' की कहानियों में चित्रित...	–डॉ.हनुमंत दत्तु शेवाळे	20
8	नारी-विमर्श और साहित्य	- डॉ.शेखर घुंगरवार	24
9	एक्कीसवी सदी की दलित कविता में अस्मिता और प्रतिशोध	- प्रा.डॉ.भारत बा.उपाध्य	26
10	'तिरस्कृत' आत्मकथा में दलित चेतना	- डॉ. कोटुळे बायजा	29
11	भूमंडलीय अपसंस्कृति और 21 वीं शती की हिंदी कविता	– डॉ. अशोक मरळे	32
12	उदय प्रकाश कविता में सामाजिक संवेदना......	– प्रा. डॉ. प्रकाश खुळे	36
13	"समकालीन आदिवासी कहानियां और संजीव"	–डा. संतोश रायबोले	39
14	21 वीं सदी का आत्मकथा साहित्य–......	– डॉ.गोविंद गुंडप्पा शिवशेट्टे	42
15	यमदीप : किन्नरों.. कारामुंगीकर बालाजी गोविंदराव	– डॉ. पी. डी. चिलगर	45

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

ISSN : 2348-7143
February-2019

'तिरस्कृत' आत्मकथा में दलित चेतना

डॉ. कोटुळे बायजा
हिन्दी विभागाध्यक्षा
वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर ता. अंबाजोगाई , जि. बीड

जिसे रौंदा, कुचला, मसला या नष्ट किया गया था और जो दरिद्र एवं पीडित है वह दलित वर्ग ऐसा हजारों साल पहले कहा गया था। विचार विमर्श करने से पूर्व दलित शब्द का अर्थ समझना जरुरी है भिन्न-भिन्न शब्दकोशों में दलित शब्द के अनेकार्थ दिय हैं। दलित यांने मसला हुआ , रौंदा हुआ कुचला हुआ, विदीर्ण, जो दबाया गया हो, जिसे बढने या पनपने न दिया गया हो। 20 वीं सदी में मूल्यहीन जीवन जीनेवाले दलितों को डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने मनुष्य होने का एहसास दिलाया है। डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने दलितों को यह मूल मंत्र दिया कि, 'शिक्षित बनो, संगठित बनो और अपने अधिकारों के लिए संघर्ष करो', इसका परिणाम यह हुआ कि दलित पढ-लिख कर अपने भोगे हुए यथार्थ की अभिव्यक्ति साहित्य की विविध विधाओं की रचनाओं के माध्यम से कर रहे हैं। जिस साहित्य की प्रेरणा डॉ. आंबेडकर से मिला है वही दलित साहित्य है। ओमप्रकाश वाल्मीकि जी लिखते हैं, ''आधुनिक हिन्दी दलित साहित्य वह है जो दलित मुक्ति के सवालो पर पुरी तरह आंबेडकरवादी है। सामाजिक, आर्थिक और राजनीतिक सभी क्षेत्रों में उसके सरोकार वे हैं जो आंबेडकर के थे।"[1] इस विचार पर आधारित साहित्य दलित साहित्य है। हरिराम मीणा भी अपने आलेख दलित साहित्य कितना सार्थक में लिखते हैं कि,"हिन्दी बेल्ट में जो दलित लेखन हुआ है उसकी मूल प्रेरणा निश्चित रूप से महाराष्ट्र में रचा गया दलित साहित्य और प्रमुख स्रोत बाबासाहेब आंबेडकर हैं।"[2]

डॉ. प्रेमशंकर कहते हैं, "दलित शब्द को अनुसूचित जाति, जनजाति, धुमक्कड जाति, बौध्द कामगार, मजदूर, निर्धन, किसन, भूमिहीन एवं नारी समाज से जोडकर देखते हैं।"[3]

मराठी साहित्य में जो दलित साहित्य और दलित विमर्श अस्तित्व में आया उसकी उडी लहरे पुरे देश में तथा हर भाषा के साहित्य में फैलती गई और आज भी यह विकासमान है। डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर की विचारधारा से प्रभावित होकर लेखन करनेवाले सूरजपाल चव्हाण का समग्र साहित्य यथार्थवादी है। सूरजपाल का साहित्य प्रमाणिक है। क्योंकि वह काल्पनिक न होकर भोगा हुआ यथार्थ है। उन्होंने सवर्णो की अत्याचार के कटु अनुभवों ने वर्णचेतना पैदा की और उसके प्रति विद्रोह की भावना बढा दी। ऐसा माना जाता है कि दलित लेखन का प्रारंभ आत्मकथा लेखन से हुआ था। परन्तु यह लेखन विधाविशेष तक न रहकर सभी विधाओं में दिखाई देने लगी है। सूरजपाल ने आत्मकथा, काहनी, जीवनी, कविता आदि विधाओं में अपनी लेखनी चलाई और दलित चेतना को गति प्रदान की, उन्होंने दलित साहित्य का एक मानदंड निर्मित किया तथा दलितों में संघर्ष चेतना, स्वाभिमान और संगठन करने का जज्बा तैयार किया जो आंबेडकर का मूल मंत्र था।

सूरजपाल चौहान की तिरस्कृत आत्मकथा सन 2002 में प्रकाशित हुई । उन्होंने अपने बचपन से लेकर अब तक के जीवन में जितना तिरस्कार और अपमान सहा है वही आत्मकथा और संस्मरण के रुप में वर्णित है। सूरजपाल को अस्पृश्यता और अपमान के दौर से गुजरना पडा जो हिन्दु समाज का एक दागदार पक्ष है। 'तिरस्कृत' में पत्नी, भतीजा रिश्तेदारों तथा समाज के लोगों के व्यवहार से निर्मित जो व्यथा चित्रित हुई है वह वास्तव में एक अंतहीन पीडा का रुप लेती है। तिरस्कृत की मूल समस्या जातिवाद और अस्पृश्यता है जिसके संदर्भ में वे लिखते हैं, "इस देश में जातिवाद का परचम कब, किसने क्यों और कैसे फहराया? यह बात अब किसी से छिपी नहीं रह गई। आज सब कुछ तो उजागर हो चुका है। हाँ, जिन्हें सही ऐतिहासिक ज्ञान नहीं है वे हिंदुत्व की संकीर्ण मानसिकता की धारा में गोते खा रहे हैं और अपने ही भाइयों वाल्मीकी या भंगी जाति के लोगों से अपने आपको श्रेष्ठ माने बैठे हैं।"[4] भारत में ऐसे लोगों की बहुलता है जो जातिवाद और धर्म को भारतीय संस्कृति की मुख्य धारा मानते हैं, जिसमें दलित कहीं-नहीं है। बच्चे का मन साफ होता है, वह जात-पाँत,ऊँच-नीच, काले-गोरे के भेद से परे होता है। लेकिन उसे भी निम्न जाति के होने का एहसास दिलाया जाता है तब उसके भीतर विद्रोह की आग भडकती है जो 'तिरस्कृत' आत्मकथा में दिखाई देती है। ठाकुर प्रताप सिंह के लडके वीरु के साथ खेलने का परिणाम सूरजपाल को भुगतना पडता है वे लिखते हैं, "ठाकुर अपने बेटे वीरू को घसीटते हुए कुएँ की ओर ले गया मैं दीवार के सहारे टिका डबडबाई आँखों से सब देख रहा था। ठाकुर ने कुएँ से एक बाल्टी पानी खींचा और नीम की टहनी पानी में डुबोकर वीरु को छीटे देने लगा। वीरु रोते-राते कह रहा था- मो पै पानी क्यों डारि रहे हो? अरे, चुप नालायक भंगिया के संग खेलकर अपने आप को अपवित्र कर लीनो और फिर पुछत है कि पानी की छींटे क्यों डारि रहे हो? ठाकुर प्रताप ने वीरु के मुँह पर एक थप्पड लगाते हुए कहा था।"[5] ऐसे बहुत अनुभव है जो लेखक को निराश, हताश महसुस होता है।

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue -2- इक्कीसवीं सदी का हिंदी साहित्य : संवेदना के स्वर
ISSN : 2348-7143
February-2019

सूरजपाल के दोस्त भी उनसे तब तक नाता रखते हैं, जबतक कि उनकी जाति का पता नहीं होता। जाति का पता चलते ही दोस्ती को तुरन्त तोड देते हैं। वे कहते हैं, "सरकार से मिलने वाले वजीफे के लिए कालेज के सूचनापट पर दलित छात्रों की सूची लगी हुई थी। उसमें मेरा नाम भी था। मेरे नाम पर नजर पडते ही अनुपम जैन बोला 'चौहान क्या तुम राजपुत नहीं हो'? शिडयूलड कास्ट हो क्या?"[6] द्रोणाचार्य भले मर गए हो, परन्तु वे वेश बदलकर आज भी जिंदा है। वेदपाल शर्मा जैसे अध्यापक द्रोणाचार्य की संतान थे जो हमेशा सूरजपाल को जाति के ओछापन की याद दिलाते और उनके शिक्षित होने को वर्णाश्रम व्यवस्था के लिए खतरा बताते- "यदि देश के सारे चुहडे-चमार पढ-लिख गए तो गली मुहल्लों की सफाई और जूते बनाने का कार्य कौन करेगा?"[7] सूरजपाल को इस दंश ने सबसे अधिक सताया था।

सूरजपाल जातिवाद और अस्पृश्यता की निरर्थकता तथा दलित साहित्य पर एक लम्बी बहस करते हैं। अविकसित अर्धविकसित और अशिक्षित समाज में अधविश्वास, मनौती, देवी-देवता को बकरे, मुर्गे, भेडे आदि की भेट चढाना आम बात है। वे लिखते हैं,- "पिता ढोंगी भक्तों के चक्कर में पुरी तरह फँस चुके थे। हमारे घर का ही नहीं, भंगी मोहल्ले के हरेक घर का यही हाल था। अंधविश्वासों में बिलबिलाते वह खदबदाते अपना जीवन व्यतीत कर रहे थे। हमारे गाँव के भंगी । किसी के घर में जाडा-बुखार आ जाता जो दवाई गोली के स्थान पर भंगी-भक्त उसकी भुत-बियार उतारने में जुट जाते।"[8]

सूरजपाल आत्मसम्मान की कमी को दलितों की एक बडी कमजोरी के रुप में देखते हैं। यही कारण है कि अन्य जाति के लोग अनपढ होकर भी सफाई कर्मचारी का काम नहीं करते। वे कोई दुसरा काम करके अपना पेट पालते हैं। लेकिन दलितों के साथ कुछ और होता है। "बचपन से उनके मन में यह बात बैठा दी जाती है कि यदि कोई दुसरा काम नहीं मिला तो क्या है, झाडू लगाने का काम तो मिल ही जाएगा। मेरे समाज के लागों ने इस काम को अपना जन्मसिध्द अधिकार मान बैठे है। उनमें आत्मसम्मान की कमी है। जिस दिन इस समाज के लोगों में आत्मसम्मान जाग गया उस दिन इस समाज की तस्वीर का रुख ही दुसरा होगा।"[9] लेखक अपने समुदाय को दुर्गुणों से मुक्ति दिलाना चाहते हैं। श्वसुर की मृत्यु पर तेरहवी के दिन सुअर का मांस और मदिरा का विधान है, जिसका लेखक विरोध करते हैं। वे कहते हैं, ''देश के अन्य दलित बाबासाहेब आंबेडकर की शिक्षाओं को अपना कर आज कहाँ से कहाँ पहुँच गए हैं। उनके बच्चे शिक्षा के क्षेत्र में लगातार आगे बढ रहे हैं, और एक तुम हो कि तेरहवी के दिन भी सुअर का मांस और दारु...।"[10]

लेखक एक धर्मनिरपेक्ष तथा निर्भीक लेखन का परिचय देते हैं 'फुट डालो और शासन करो' की नीति अंग्रेजों के माथे चिपका दिया है, लेकिन भारतीय समाज में सदियों से यह नीति दिखाई देती है। सवर्ण समाज पर अपना अधिकार बनाये रखने के लिए दलितों में फूट के बीज बोते आये हैं। जब जाटवों ने संगठित होकर मरे जानवर को न उठाने का संकल्प किया तो ठाकुरों ने भंगी ताऊ खचेरा को राजी कर लिया। ''तथाकथित सवर्ण ताऊ खचेरा से बिना किसी अपराध के गाँव के दलितों को भरी पंचायत में मुँछ के बाल उखाडना काला मुँह करना, मुँह पर थुकना व जूते लगवाने जैसे कार्य करवाते थे। ऐसे कार्य करने के बदले ही बलार होने की पदवी दे रखी थी। गाँव के इन बसीठों ने। लेकिन बसीठों की इस चाल को दलित समझ गये थे। इसलिए कल्लन कहता है, ठाकुर, तुमने हमें क्या खचेरा समझ रखा है? तुम खचेरा को ही तरह तरह के लालच देकर बहका सकते थे बहुत लडाया है तुमने हमें आपस में। हम अपनी जिंदगी जीना सीख गए हैं, अब हमारी तुम्हारी बातों में आनेवाले नहीं..अपना भला चाहते हो तो चले जाओं यहाँ से वरना ठीक न होगा।"[12] इस बात से दलितों की संगठन शक्ति दिखाई देती है, जो बहुत देर से होती।

'तिरस्कृत' की मूल प्रकृति विद्रोह की है तथा दलित अस्तित्व और अस्मिता की रक्षा इसका नाभिक बिंदू है जिसके इर्द-गिर्द लेखक के जीवन की कथा और मार्मिक प्रसंग घुमते हैं। सूरजपाल उस समाज व्यवस्था को धिक्कारते हैं जहाँ आदमी से घृणा की जाती है। ''कुत्ते, बिल्लियों और जंगली जानवरों की पूजा करने वाले हिन्दू दलितों के विषय में संकीर्ण मानसिकता क्यों पाला है? कभी हिन्दी और हिन्दुस्थान का नारा लगाने वालों ने इस पर गंभीरता से सोचा? कभी नहीं और न ही भविष्य में इन से कोई उम्मीद की जात सकती है? अपने को ब्राह्मण का अंश मानने वाले ये संकीर्ण हिन्दू आखिर दलितों के प्रति ऐसा दृष्टिकोण क्यों रखते हैं?"[13] ये ऐसे सवाल हैं जिनके उत्तर न तो ब्राह्मण दे पाए हैं, न राजनेता, न प्रशासक। सूरचपाल को ब्राह्मण से जितनी शिकायत है उससे कम शिकायत उन दलितों से भी है जो अपने ही समुदाय में घृणा करते हैं। जैसे वे कहते हैं, ''एक सवर्ण पडोसी महिला ने पूछा कि, क्या आप भी शेड्युल्ड कास्ट है? इस पर जाटव की पत्नी ने कहा हम शेडयुलड कास्ट तो हैं पर ऊँचाँ जातिवाले शेड्युल्ड कास्ट हैं।"[14] लेखक को आश्चर्य होता है कि एस.सी. में भी ऊँची-नीची केटेगरी तथा अनेक शिक्षित दलित अपनी जाति छिपाकर रखते है। स्पष्ट है कि एक खटिक दुसरे खटिक को अपना मानने को कतई तैयार नहीं । जब जयकिशन को पता चलता है कि उसका होने वाला दामाद दलित है तो रिश्ता तोड देता है।

निष्कर्ष रुप में हम कह सकते हैं कि हिन्दी के दलित लेखक में सूरजपाल चौहान विशिष्ट हैं। जिन्होंने तटस्थ भाव से दलित साहित्य का स्वरुप निर्मित किया। खुद लेखक को जो अनुभव हुए हैं, उन्होंने जो देखा-भोगा है, झेला है, उन्हें लिखने का प्रयास किया है। निजी अनुभूतियों और जीवन के घटना प्रसंगों का क्रमबध्द चित्रण, स्पष्टवादिता, सुसंगठितता, स्वाभाविकता आत्मकथा शैली, इस रचना को आत्मकथा का रुप देती है। अपनी पीडा की मार्मिक अभिव्यक्ति और उस पीडा के बीच से पीडादायी वर्ग के प्रति उभरता तीव्र आक्रोश तथा अस्पृश्यता पर आधारित जातिवाद की तिखी अलोचना उनके लेखन में दिखाई देती है। दलित चेतना और दलितों के पक्ष

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

को मजबूत से पकडना उसकी हिमायत करना, दलित हित से जुडे मुद्दो को सामने लाना, उसकी समीक्षा कर उसकी खामियों को सुलझाना यह उनका कार्य है। उन्होंने पाखंडी दलितों की भी खबर ली है। जिससे दलित लेखकों में उनकी अलग पहचान बनती है। वे दलित समाज के अस्तित्व और अस्मिता की रक्षा के लिए विमर्श करते और मुहिम चलाते हैं।

'तिरस्कृत' आत्मकथा में सूरजपाल ने जातिवाद की जर्जीरे तोडकर तथा दलितों की चुप्पी को तोडने के लिए दलित विमर्श को आगे बढाया है, अपने हक की लढाई के लिए दलितों का एक मोर्चा तैयार किया तथा आंबेडकर के विचारों को अपनाने की हिमायत की है।

संदर्भ संकेत :-

1. हिन्दी साहित्य विविध -विमर्श-डॉ. मुंजाजी इंगोले-पृ. 14
2. वही-पृ. 14
3. वही-पृ. 29
4. तिरस्कृत- सूरजपाल चव्हाण- भूमिका से
5. वही-पृ. 30
6. वही -पृ. 14
7. वही -पृ. 13
8. वही -पृ. 10
9. वही -पृ. 52
10. वही -पृ. 70
11. वही -पृ. 40
12. वही -पृ. 47
13. वही -पृ. 152
14. वही -पृ. 125

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist.Beed 431519

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue -2- इक्कीसवीं सदी का हिंदी साहित्य : संवेदना के स्वर
ISSN : 2348-7143
February-2019

उदय प्रकाश की कविता में राजनैतिक संवेदना

('एक भाषा हुआ करती है' के विशेष संदर्भ में)

प्रा. डॉ. गजानन सवने,
वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर
ता. अंबाजोगाई जि. बीड

साहित्य समाज का दर्पण होता हैं। समाज में घटित- घटनाओं का प्रभाव लेखक पर होता है। लेखक उन्हीं घटनाओं को शब्द बद्ध करने का काम करता है। इससे लेखक के सम सामयिक परिस्थितियों का चित्रण होता है। इसलिए साहित्य तत्कालीन समाज का दर्पण होता है। 21 वी शताब्दी का हिंदी साहित्य भी भारतीय समाज का दर्पण है। भारत में घटित- घटनाओं का पूरा परिणाम हिंदी लेखकों पर हुआ है। भारत-पाकिस्तान का विभाजन हो, बाबरी मज्जिद हो या मुंबई बमस्फोट आदि घटनाओं का चित्रण हिंदी साहित्य में हुआ है। इसके साथ समसामयिक परिस्थितियों को भी यथार्थ रुप में चित्रिण किया है। साहित्य में परिस्थितियों को यथार्थ रूप में चित्रित करने का काम उदय प्रकाश ने किया है।

21 वी शताब्दी में उदय प्रकाश एक ऐसे कवि, कहानीकार, पत्रकार, संपादक, फिल्मकार, निर्देशक हैं जो समसामयिक परिरिस्थितियों को यथार्थ रुप में साहित्य में प्रस्तुत करते हैं। उदय प्रकाश पर मार्क्सवाद का प्रभाव रहा है। इसके साथ वह मार्क्सवादी कम्युनिष्ट पार्टी के सक्रिय सदस्य रहे हैं। इसलिए उन्होंने भारतीय राजनीति को अत्यंत नजदीक से देखा हैं। इसलिए उदय प्रकाश की कविता में राजनैतिक संवेदना स्पष्ट रुप से दिखाई देती है। उदय प्रकाश के आज तक नौ कहानीसंग्रह प्रकाशित हुए हैं। उनमें 'पिली छतरी वाली लडकी,' 'मोहनदास,' 'तिरछ' आदि हैं। इसके साथ उदय प्रकाश के चार काव्यसंग्रह प्रकाशित हुए हैं। 'सुनो कारीगर,' 'अबूतर कबूतर','रात में हारमोनियम' और 'एक भाषा हुआ करती है' यह काव्य संग्रह है। इस काव्यसंग्रह में से कविने चयनित एक संग्रहित काव्यसंग्रह प्रकाशित हुआ हैं उसे 'कवि ने कहा' नाम दिया है।

'एक भाषा हुआ करती है' यह काव्यसंग्रह सन 2009 में प्रकाशित हुआ है। यह उदय प्रकाश का चतुर्थ काव्य संग्रह है। इस संग्रह में कुल अडतीस कविताएँ संग्रहित हैं। इस काव्य संग्रह में संग्रहित कविताओं को तीन इकाई में विभाजित किया है। एक यह जो किसी कदर बचा-खुचा जीवन है, धन्यवाद। व्दितीय यह है-जलते हुए दृश्य में अपने पंख बचाते हुए और तृतीय है-एकभाषा हुआ करती है।

उदय प्रकाश की कविता में 21 वी सदी की समसामयिक परिस्थितियों का यथार्थ चित्रण किया है। आज राजनीति में चल रही अंधाधुधी को उदय प्रकाश ने हु-ब-हु स्पष्ट किया है। इसके संदर्भ में डॉ. विजयकुमार कहते हैं,"एक ओर वर्तमान के अलग-अलग संदर्भों और स्थितियों के लेते हैं, पृथक् और विच्छिन दुनियाओं को साथ-साथ रख देते हैं, ये पिघलकर एक एकाई बन जाते हैं।"[1]

उदय प्रकाश जनवादी कवि हैं। उन्होंने समकालीन राजनीति का पर्दाफाश किया है। नेताओं के दुर्गुणों को अनेक प्रतिको द्वारा स्पष्ट किया है। कवि उदय प्रकाश कहते हैं,-

"समकालीन साहित्य की केंद्रीय समस्या यह भी
जो बार-बार समाने आती थी
कि हर बार हुड्डी एक हुआ करती थी
और जबड़े कई एक।"[2]

इससे स्पष्ट हो जाता है कि नेतागण दिखने में तो सामान्य आदमी जैसे होते हैं लेकिन उनको वाणी अलग होती है। कवि उदय प्रकाश ने नेताओं को अनेक नये प्रतिकों से चित्रित किया है। जिनमें सुअर, छिपकली, बैल आदि प्रतीक हैं। जैसे -

"आपके इस शहर के किसी भी मकान की दीवार पर
छत या छज्जे या गुंबद के अंतरे कोने में
या फिर मुगल या ब्रिटिश शासनकाल के किसी महान स्थापत्य की
किसी कलात्मक नक्काशी की संध में
या फिर आप लोगों के ही शासनकाल के
किसी सीवेज पाइप या फ्लाईओवर की तलहटी,
संसद, विश्वविद्यालय या अकादेमियों की दरार में
या आयकर विभाग की आलमारी की पिछे

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

ISSN : 2348-7143
February-2019

पुलिस थाने के पिछवाडे"[3]

XXX

"एक सफेद बादल उतर आया है नीचे
सडक पर अपने सींग पर टाँगे हुए आकाश"[4]

कवि उदय प्रकाश ने राजनीति में चल रही गुंडागर्दी, गबन को स्पष्ट किया है। उदय प्रकाश ने गुंडागर्दी करनेवाले नेताओं के आत्याचारों को अपनी कविता में स्पष्ट किया है। कवि उदय प्रकाश लिखते हैं।

"राजसत्ता
तिहाड की दीवाल है
भागलपुर की तेजाब है
अन्तुले की नैतिकता और
जगन भाई का लोकतंत्र है"[5]

राजनीती में चल रहे खून खराबे को उदय प्रकाश ने अपनी कविता में चित्रित किया है। राजनीति अच्छे लोगों की रही नहीं है। इसलिए आम आदमी राजनीति से भाग रहा है। कवि उदय प्रकाश इसके बारे में लिखते हैं -

"सबसे पहले मारा गया गांधी को
और फिर शुरु हुआ लगातार मारने का सिलसिला
अभी तक हर रोज चल रही है
सुनियोजित गोलियाँ हर पल जारी है दुर भिसंधियाँ
हर रोज होता है जलियाँवाला बाग
पचास साल तक समाज के आखिरी आदमी की सारी हत्याओं का आकडा कौन छुपा रहा है?
कौन है जो कविता में रोक रहा है उसका वृत्तांत?
समकालीन संस्कृति में कहाँ छुपा है अपराधियों का वह एजेंट?"[6]

इससे स्पष्ट हो जाता है कि, आम आदमी इस खून खराबोंसे बचने के लिए राजनीतिमें नहीं आना चाहता है।

उदय प्रकाश ने पुरस्कारों में चल रही राजनीति को स्पष्ट किया है। कवि कहता है कि, आज जो पुरस्कार दिये जाते हैं वह पूँजीपतियोंको या राजनीतिक नेता द्वारा सूचित व्यक्तियों को पुरस्कार प्राप्त करने के लिए नेतागण अनेक प्रकार की राजनीति खेलते हैं। कवि, लेखक, कलाकार राजनीतिक नेताओं के पास जाकर पुरस्कार की माँग करते हैं। कवि उदय प्रकाश लिखते हैं -

"लेकिन जो विचारधाराओं वाला साहित्य है वह भी सरकारी फंडखोरी और
संस्थाओं में सेंधमारी की ही एक बीसवी सदीवाली इंडो-रुसी तकनी है।"[7]

इसकेसाथ कवि उदय प्रकाश ने बुद्धीजीवियों को नेतागण का गुलामगिरी, लाचारी स्वीकारते हुए दिखाई देते हैं। कवि उदय प्रकाश कहते हैं-

"जिसके पास है सबसे ज्यादा विचार,
क्यों वही पाया जाता है सबसे अधिक लाचार"[8]

उपर्युक्त विवेचन से स्पष्ट हो जाता है कि, कवि उदय प्रकाश की कविता में राजनीतिक संवेदना अत्यंत प्रबलमात्रा में है। कवि उदय प्रकाश ने समसामयिक राजनैतिक परिस्थितियों को यथार्थ रूप में चित्रित किया है। राजनीतिक नेताओं को चित्रित करते समय अनेक प्रतीकों, बिम्बों का सहारा लिया है। इसके साथ उदय प्रकाश की कविता कि भाषा शैली अत्यंत सरल एवं स्पष्ट है। जो आम पाठकों को सहज समझ में आती है। इस के साथ इतना ही कह सकते हैं कि, 'एक भाषा हुआ करती हैं' काव्यसंग्रह का कथ्य जितना बेजोड है उतना उसका शिल्प पक्ष समक्ष है।

संदर्भ सूची :-

1. उदय प्रकाश, अबूतर कबूतर के मलपृष्ठ से
2. उदय प्रकाश, एक भाषा हुआ करती है, (समकालीन साहित्य की समस्या), पृ.20
3. उदय प्रकाश, एक भाषा हुआ करती है, (छपकली), पृ.17
4. उदय प्रकाश, एक भाषा हुआ करती है, (राजधानी में बैल-दो), पृ.73
5. उदय प्रकाश, अबूतर कबूतर (राजसत्ता), पृ. 71
6. उदय प्रकाश, एक भाषा हुआ करती है, (आँकडे), पृ.87-88
7. उदय प्रकाश, एक भाषा हुआ करती है, (समकालीन साहित्य की समस्या), पृ.20
8. उदय प्रकाश, एक भाषा हुआ करती है, घर या मजार), पृ.36

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

Impact Factor 6.261 ISSN- 2348-7143
INTERNATIONAL RESEARCH FELLOW ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Multidiciplinary international E-research journal
PEER REFREED & INDEXED JOURNAL
Vol (I)
12 January 2019 Special Issue – 68

महिला सबलीकरणाच्या समस्या : आव्हाने आणि उपाय

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce college,
Yeola, Dist. Nashik (M.s.) India

Executive Editor of This Issue
Prof. A.R. Bhosle
Assist. Prof. Head of Dept. Sociology
Vasant Mahavidalaya , Kaij, Dist. Beed

Dr. S.K. Gaike
Assist. Prof. Dept. of Sociology
Vasant Mahavidalaya , Kaij, Dist. Beed

SWATIDHAN PUBLICATION
Visit to - www.researchjourney.net

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN- 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) –0.676
Special Issue -92 , महिला सबलीकरणच्या समस्या : आव्हाने आणि उपाय | January 2019 | UGC Approved No. 40705

36.	आदिवासी स्त्री जीवन : प्रश्न समस्या एक अध्ययन	के.बी. फोले, डॉ.मिसे आर.एम.	100
37.	साहित्य समाज और नारी	प्रा.बोडखे एच.डी.	104
38.	स्त्रियांप्रती हिंसाचार : एक सार्वदेशिक आजार	प्रा.डॉ.आनेराव एम.एम.	106
39.	कुटूंब संस्थेतील एक नवा विचार प्रवाह - सारोगेट मदर	प्रा.मुंडे पी.आर.	109
40.	महिला सबलीकरण : समस्या, आव्हाने आणि उपाय	अंबुरे ऋषिकेश सर्जेराव	111
41.	भारतातील लिंग गुणोत्तर विषमता	डॉ.सुरेश सामाले	114
42.	भारतातील महिला अत्याचार आणि उपाय	प्रा.सुनिता जगन्नाथ कुकडे	117
43.	बंजारा : साहित्य, संस्कृती आणि स्त्री	प्रा.डॉ.एल.एस.पवार	121
44.	कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायद्याची उपयुक्तता (2005)	डॉ. देशमुख एम. बी.	124
45.	स्त्रियावरील कौटुंबिक अत्याचार	प्रा.मगर पांडुरंग किसनराव	126
46.	हुंडा प्रथेचा भारतीय समाजावर झालेला परिणाम :एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	प्रा.डॉ.चंद्रशेखर एस. पाटील	129
47.	कौटुंबीक हिंसाचार आणि स्त्रिया	प्रा. तांदळे सुरेंद्र सुंदरराव	132
48.	साहित्य, समाज और स्त्री	डॉ. पवार विक्रमसिंह विजयसिंह	134
49.	कौटुंबिक हिंसाचार आणि स्त्रिया	प्रा.गायकवाड पी.के.	136
50.	कौटुंबिक हिंसाचार कायदा २००५ आणि स्त्री	प्रा. गायकवाड डी.डी.	138
51.	सामाजिक चळवळीतील स्त्रियांचे योगदान	डॉ. संधीपान गायके, डॉ. तंगलवाड डी.एम.	141
52.	हुंडा प्रथा, समाज आणि स्त्रिया	डॉ. बी. एल. म्हस्के	145
53.	कौटुंबिक हिंसाचार आणि स्त्रिया	प्रा. राठोड बी.जे.	148
54.	महिला सबलीकरणाच्या दृष्टीने दलित महिला आणि मानवी हक्क	प्रा.संदिप कोरडे	150
55.	महिला चळवळ अणि स्त्रिया	प्रा.डॉ. लक्ष्मण गीते	152
56.	महिला चळवळ आणि स्त्रिया	प्रा. आर.डी.खताळ	155
57.	लिंगभाव विषमता आणि स्त्रिया	प्रा. प्रकाश साहेबराव काळवणे	157
58.	स्त्रियांच्या सामाजिक, राजकीय चळवळी आणि महिला सबलीकरण	डॉ. विठ्ठल भिमराव मातकर	160
59.	महिलेविरूद्ध अत्याचार व उपाय	प्रा.कु. मुंडे ज्योती ज्ञानोबा	164
60.	कौटुंबिक हिंसाचार कायदा आणि स्त्रिया	प्रा. डॉ. रजनी बोरोळे	168
61.	कौटुंबिक कायदे आणि स्त्रियांचा बदलता सामाजिक दर्जा	प्रा. पोकळे एस.एम.	170
62.	भारतीय समाजातील हुंडा प्रथाःएक समाजशास्त्रीय अध्ययन	प्रा.ए.आर भोसले	172
63.	लिंगभावना विषमता आणि भारतीय स्त्रीया	प्रा.डॉ.नागोराव संभाजी भुरके	174
64.	महिलांच्या विकासाची वाटचाल : कायदे आणि सामाजिक दृष्टीकोण	प्रा.विलास सोमाजी पवार	176
65.	मराठी कादंबरीत सहकारी साखर कारखान्यातील स्त्रीयांचे चित्रणः	प्रा. विनायक जाधव	179
66.	हुंडा प्रथा : समाज आणि स्त्रीया	प्रा. उगीले माधव उत्तमराव	182
67.	महिला शिक्षिकांचा भूमिका संघर्ष व त्याचे परीणाम	प्राचार्य डॉ. राम वाघ , गोविंद द. बावस्कर	185
68.	महिला सबलीकरण : स्वरूप व उद्दिष्ट्ये	प्रा. डॉ. साईनाथ राधेशाम बनसोडे	188
69.	कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंध कायदा 2005 आणि स्त्रियांपुढील आव्हाने	प्रो.श्रीमती इंदू चंद्रकांत साळुंके	190

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN- 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) –0.676 | January 2019 | UGC Approved No. 40705
Special Issue -92 , महिला सबलीकरणच्या समस्या : आव्हाने आणि उपाय

कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायद्याची उपयुक्तता (2005)

डॉ. देशमुख एम. बी.
(समाजशास्त्र विभाग प्रमुख) वसुंधरा महाविद्यालय घाटनांदूर

प्रास्ताविक :-

सामाजिकरणाचा पायाभूत आधार म्हणून कुटुंबाकडे पाहिले जाते. जन्मजात मुलांचे सर्व काही कुटुंबच असते. आई-वडील, कुटुंबातील इतर घटक आपापल्यापरिने काळजी घेऊन त्यांचे सामाजिककरण करीत असतात. प्रेम, सहकार्य, संरक्षण, त्याग, सहानुभूती, शिस्त यासारख्या बाबींची पूर्तता कुटुंबाद्वारे होत असते. हे जरी खरे असले तरी ज्या सामाजिक वातावरणात कुटुंब असेल त्या सामाजिक वातावरणाचा परिणाम मुलांवर होत असतो. आई-वडिल जर असंयमी, दुराचारी, दुर्गुणी असतील तर मुलांवर वाईट परिणाम होतात. बहुतांश कुटूंबामध्ये स्त्रीयांना दुय्यम वागणूक देण्यात येते, तिचा मोठ्या प्रमाणात छळ करण्यात येतो. या छळापासून तिची सुटका होण्यासाठी भक्कम असा कायदा केंद्रशासनाने लागू केला आहे. तो म्हणजे 'कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायदा' (2005) होय.

भारतीय संविधानाच्या कलम 14 नुसार महिलांना भेदभावापासून मुक्ती मिळावी, कलम 15 अन्वये स्त्री-पुरुष समानता, कलम 21 अन्वये जिवीताचे व स्वातंत्र्याचे रक्षण व्हावे हा व्यापक हेतू डोळ्यासमोर ठेऊन महिलांनी कौटुंबिक आत्याचाराला बळी पडू नये, समाजामध्ये कौटुंबिक हिंसाचार घडू नयेत म्हणून केंद्रशासनाने कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायदा, 2005 संपूर्ण भारतात 26 ऑक्टोंबर 2006 पासून लागू केला.

कौटुंबिक हिंसाचार म्हणजे काय?

शारिरिक, शाब्दिक, लैंगिक, मानसिक किंवा मालमत्ता देण्यासाठी आपमानीत करणे, तिला शिवीगाळ करणे, दुखापत करणे, जखमी करणे, किंवा पिडीत व्यक्तीचा जीव धोक्यात आणण्यास भाग पाडणे किंवा तिच्या कोणत्याही नातेवाईकांकडे हुंड्याची मागणी करणे व वरील सर्व गोष्टीचा दुष्परिणाम पिडीत व्यक्ती अथवा तिच्या नातेवाईकावर होणे तसेच आर्थिक छळ करणे म्हणजेच महिलेचे स्वतःचे उत्पन्न, स्त्रीधन, मालमत्ता किंवा इतर आर्थिक व्यवहार किंवा तिच्या हक्काच्या कोणत्याही मालमत्तेपासून तिला वंचित करणे, घराबाहेर काढणे तसेच अनिष्ठ प्रथांना समोर ठेवून महिलांना त्रास देणे, सासु, सासरे, दिर, नंनद, जाऊ असलीच तर सवत या सर्वांकडे तिचा पाहण्याचा दृष्टीकोन आपले पणाचा असतो पण ह्या सर्वजनी हव्या त्या वेळेस संधी साधून त्रास देण्यास सुरवात करतात. भाकरी बरोबर भाजली नाही, भाजी आळणी केली, प्यायला व आंघोळीला पाणी दिले नाही, कपडे चांगले धुतले नाही, हळूच बोलते, मोठ्या आवाजात बोलते, पुरूषाकडे टक लावून बघते, माहेरची आठवण काढते, मुलांचे संगोपण जमत नाही, अशी कारणे पुढे करून कुटुंबातील माणसे विनाकारण बोलत असतात. वाटेल त्या प्रकारचे गलिच्छ आरोप करतात तिला जगणे मुश्कील केले जाते. या सर्व बाबी कौटुंबिक हिसाचारामध्ये समाविष्ठ होतात.

स्त्री ही स्वतः एक समस्या म्हणूनच जगत असते. जन्माच्या आधीपासून स्त्रीचे आई-वडिल मुलगा होणार की मुलगी या विचारात असतात. मुलगी झाली तर कुटुंबात बेचैनता येते. नको असलेल्या या नवजात अर्भकाची जन्मापासूनच हेळसांड सुरु होते. जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत विविध क्षेत्रात विविध कारणावरून अपमाणित होण्याची वेळ तिच्यावर येत असते.

कौटुंबिक छळाचे प्रकार

शारीरिक छळ

मारहाण, तोंडात मारणे, तडाखा देणे, चावणे, लाथ मारणे, गुद्दे मारणे, ढकलणे, लोटणे (जोराचा धक्का मारणे) इतर कोणत्याही पद्धतीने शारिरिक दुखापत किंवा वेदना देणे.

लैंगिक छळ :-

जबरदस्तीने समागम करणे, अश्लील फोटो काढणे, विभत्स कृत्य जबरदस्तीने करावयास लावणे. तुमची समाजातील किंमत कमी होइल या दृष्टीने अश्लिल चाळे करणे किंवा तुमची बदनामी करणे किंवा अनैसर्गिक अश्लील कृत्य करणे.

तोंडी व भावनिक छळ :-

अपमान करणे, वाईट नावाने बोलविणे, चारित्र्याबद्दल किंवा वागणुकीबद्दल संशय घेणे, मुलगा झाला नाही म्हणून अपमान करणे, हुंडा आणला नाही म्हणून अपमान करणे, तुम्हाला किंवा तुमच्या ताब्यात असलेल्या मुलाला शाळेत, महाविद्यालयात किंवा इतर शैक्षणिक संस्थामध्ये जाण्यास मज्जाव करणे, नोकरी स्वीकारण्यास मज्जाव करणे, नेहमीच्या कामासाठी कोणत्याही व्यक्तीबरोबर भेटण्यास मज्जाव करणे, इतर कोणतेही भावनात्मक किंवा तोंडी अपशब्द वापरणे.

आर्थिक छळ :-

हुंड्याची मागणी करणे, तुमचे किंवा मुलांचे पालन-पोषणासाठी पैसे न देणे, तुम्हाला किंवा तुमच्या मुलांना अन्न-वस्त्र-औषधे इ. न पुरविणे. तुम्हाला नोकरी स्वीकारण्यास मज्जाव करणे, पगारातून, रोजगारातून आलेले पैसे काढून घेणे, तुम्ही असलेल्या घरातून हाकलून देणे, भाड्याच्या घराचे भाडे न देणे.

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम 2005 अंतर्गत न्यायदंडाधिकारी हे पिडित महिलेस त्रास देणारे पती किंवा इतर नातेवाईक यांचेकडून शारीरिक, लैंगिक, आर्थिक आणि तोंडी किंवा भावनिक आत्याचाराने पिडित महिलांना निवासाच्या अधिकारासह तिच्या सुरक्षिततेसाठी इतर आदेशकाढून त्याद्वारे महिलेचे संविधानिक अधिकार सुरक्षित करू शकतात.

निष्कर्ष :-

1) घर हे एक मंदिर असते आणि त्या मंदिरातील स्त्रीला देवता मानले जाते. परंतु ना मंदिर ना देवत्व अशी तिची अवस्था होत चाललेली दिसून येते. म्हणून घर मंदिर आणि स्त्री देवता यांच्या अस्तित्वाला धोका होवू नये, असे वातावरण निर्माण होणे गरजेचे आहे.
2) सदरील कायदा हा ग्रामीण भागातील बहुतांश महिलांना माहित असलेला दिसून येत नाही. म्हणून या कायद्याचा प्रचार समाज माध्यमाद्वारे व इरत स्वयंसेवी केंद्र, गट यामार्फत होणे गरजेचे आहे.
3) सदरील कायद्याने कौटुंबिक हिंसाचार नष्ट होवून कौटुंबिक स्वास्थ्य निर्माण होण्यास मदत होईल.
4) 2005 च्या या कायद्यामुळे बहुतांश पुरुषांमध्ये भिनलेला पुरूषीबाणा संपुष्टात येण्यास मदत होईल.
5) महिलांनी आपली शैक्षणिक प्रगती करून आपल्या अधिकाराबाबत असणाऱ्या कायद्यांचा अभ्यास करून चिंतन करणे गरजेचे आहे.
6) कौटुंबिक हिंसाचारास बळी पडलेल्या महिलांनी होणारा छळ सहन न करता तात्काळ जवळच्या पोलिस स्टेशनमध्ये कार्यरत असलेल्या महिला सहाय्य कक्षाशी संपर्क साधून होणाऱ्या छळापासून सुटका करून घ्यावी. सदरील सहाय्य कक्ष समुपदेशन करणे, मार्गदर्शन करणे, कायदेविषयक सल्ला देणे, गरज पडल्यास न्यायालयात खटला दाखल करून देणे इ. बाबत पुढाकार घेऊन महिलांना न्याय मिळवून देण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न करीत असते. त्याचा फायदा अन्यायग्रस्त महिलांनी घेणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची :-

1) डॉ. काचोळे दा. धो- समाज व्यवस्था आणि समाजिक प्रक्रिया, कैलाश पब्लीकेशन्स, औरंगाबाद, द्वितीय आवृत्ती-20 जूलै 2000.
2) प्रा.करवा/डॉ.देशपांडे- समाजिक व्यवस्था व सामाजिक प्रक्रिया, विद्या बुक्स औरंगाबाद, तिसरी आवृत्ती जुलै 1997.
3) डॉ.काचोळे दा.धो.- सामाजिक समस्या आणि नागरी समाजशास्त्र, कैलाश पब्लीकेशन्स ओरंगाबाद, 9 जूलै 2015
4) डॉ. काचोळे दा. धो.- सामाजिक विघटन आणि नागरीसमाज, कैलाश पब्लीकेशन्स औरंगाबाद, जुलै 2015.
5) महिला व बालविकास आयुक्तालय, पुणे dycommissionerwd@yahho.com
कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायदा 2005 (पुस्तीका.)

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

Impact Factor 6.261 ISSN- 2348-7143

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Multidiciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

8[Th] March 2019 Special Issue – 106(A)

MALE FEMALE RATIO IMBALANCE IN INDIA

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce college,
Yeola, Dist. Nashik (M.s.) India

Executive Editor of This Issue
Dr. A.M. More
Dept. of Economics
Vasundhara College, Ghatnandur,
Tq. Ambajogai, Dist. Beed

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN-2348-7143
Impact Factor -(SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) –0.676 Special Issue – 106(A) | March. 2019 | UGC Approved No. 40705
Male Female Ratio Imbalance in India

34. स्त्री-पुरूष गुणोत्तरातील असमानता : कारणे व उपाय 103
डॉ.डी.बी.तांदुळजेकर
35. बीड जिल्हयातील लोकसंख्येत असमानता : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास 106
डॉ. संजय गंगाराम सुरेवाड
36. "मराठवाडयातील स्त्री-पुरुष असमानतेची वास्तविकता" 108
प्रा. सिताफुले एल्. एस्.
37. महाराष्ट्रातील स्त्री - पुरूष प्रमाणातिल असमानता : कारणे आणि उपाय 112
प्रा. गोविंद रामराव काळे
38. महाराष्ट्रातील स्त्री-पुरुष गुणोत्तरा मधील असमतोल :- एक समस्या 115
प्रा. डॉ. रनमाळ पांडूरंग श्रीरंगराव
39. भारतातील लिंगगुणोत्तर–एक विश्लेषणात्मक अध्ययन 117
डॉ. विष्णु एकनाथ गुमटकर
40. भारतातील राज्यस्तरीय स्त्री–पुरुष असमानता – एक अभ्यास 120
प्रा. डॉ. अर्जुन मोरे
41. भारतीय स्त्री-पुरुष गुणोत्तरातील असंतुलन आणि धर्म 123
प्रा. डॉ. शैलजा बरुरे,
42. महाराष्ट्र व मराठवाड्यातील स्त्री-पुरुष प्रमाण : एक अभ्यास 126
प्रा. डॉ. सुरेश वसंतराव खोंड
43. भारतातील स्त्री-पुरुष गुणोत्तरातील असमतोल एक अध्यायन 129
प्रा.किर्दंत विलास गोपीनाथराव , प्रा.गोदाम रवि शाम
44. स्त्रीयांकडे पाहाण्याचा समाजाचा दृष्टीकोण 131
प्रा. डॉ. संजय खाडप
45. भारतातील स्त्री-पुरुष गुणोत्तरातील असमतोल : एक अभ्यास 133
प्रा.श्रीमंत तुकाराम कावळे, फड महादेवी वैजेनाथ
46. भारतातील स्त्री-पुरुष गुणोत्तरातील असमतोल : एक सैध्दांतीक विश्लेषण 136
प्रा. डॉ. काशिद रामभाऊ देवराव
47. महाराष्ट्र राज्यातील घटते लिंगगुणोत्तर : कारणे व उपाययोजना 139
48. डॉ. संजय काळे
49. स्त्री–पुरूष प्रमाण महाराष्ट्र आणि देशातील तुलनात्मक स्थिती 142
प्रा.डॉ.मदन.शेळके
50. "भारतातील स्त्री–पुरूष प्रमाणातील असंतुलन –कारणे व उपाययोजना"
डॉ.डी.बी.सोळूंके
51. भारतातील स्त्री–पुरुष गुणोत्तरातील असमतोल 146
प्रा. डॉ. अशोक पुरभाजी टिपरसे
52. भारतातील राज्यनिहाय स्त्री - पुरुष असमानता 150
डॉ. अनंता बापुराव देशमुख

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN- 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) –0.676 Special Issue – 106(A) | March 2019 | UGC Approved No. 40705
Male Female Ratio Imbalance in India

भारतातील राज्यस्तरीय स्त्री–पुरुष असमानता – एक अभ्यास

प्रा. डॉ. अर्जुन मोरे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर

प्रस्तावना

प्रत्येक देशाचा आर्थिक व सामाजिक विकासाच्या दृष्टीकोनातून लोकसंख्या हा घटक महत्वाचा असतो. लोकसंख्येची घनता, साक्षरता, आकारमान, व्यवसायानुसार विभागणी, स्त्री पुरुष प्रमाण इ. घटक महत्वाचे असतात. या सर्व घटकामध्ये सर्वात महत्वाचा घटक म्हणजे स्त्री–पुरुष प्रमाण होय. त्यालाच लिंग गुणोत्तर प्रमाण असे म्हटले जाते. स्त्री–पुरुष ही समाजरथाची दोन चाके आहेत असे मानले जाते म्हणूनच लोकसंख्येशी संबंधीत बाबीचा संशोधनात्मक अभ्यास करण्यासाठी लोकसंख्येच्या रचनेतील एकूण लोकसंख्येची स्त्री–पुरुष या नुसार केली जाणारी विभागाची अतिशय महत्वाची मानली जाते.

स्त्री–पुरुष प्रमाण जर संतुलीत असेल म्हणजे जन्माच्या वेळी 50–50 असतील तर सुधारीत समाजाचे लक्षण समजले जाते कारण की, स्त्री–पुरुष हे स्त्रीयांचा सामाजिक दर्जा जाणून महत्वाचा निर्देशांक आहे. 2001 च्या जनगणनेनुसार भारताची स्त्री–पुरुष गुणोत्तर प्रमाण 133 इतके होते. तर ते 2011 च्या जनगणनेनुसार 940 इतके होते म्हणजे भारतात स्त्री–पुरुष प्रमाण 7 ने वाढले आहे. तर महाराष्ट्रात 2001 च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रात स्त्री–पुरुष गुणोत्तर प्रमाण 922 इतके होते. तर ते 2011 च्या जनगणनेनुसार 925 इतके होते म्हणजेच महाराष्ट्रात स्त्री–पुरुष प्रमाण 3 ने वाढले आहे.

स्त्री–पुरुष गुणोत्तर एकूण लोकसंख्येतील स्त्री–पुरुषाच्या परस्पर सापेक्ष प्रमाणास स्त्री–पुरुष गुणोत्तर (Male – Female ratio) या नावाने संबोधण्यात येते

$$\text{स्त्री–पुरुष गुणोत्तर} = \frac{\text{स्त्रीयांची एकूण लोकसंख्या}}{\text{पुरुषांची एकूण लोकसंख्या}} \times 1000$$

उद्दिष्टे

1. भारतातील स्त्री–पुरुष प्रमाणाचा अभ्यास करणे.
2. भारतातील राज्यनिहाय ग्रामीण आणि शहरी स्त्री–पुरुष प्रमाणचा अभ्यास करणे.
3. भारतातील स्त्रियांना उद्भवणा–या समस्येचा आढावा घेऊन त्यावर उपाययोजना सुचविणे

गृहितके

1. भारतातील राज्यनिहाय स्त्री–पुरुष प्रमाणाचा अभ्यास करणे.
2. भारतातील स्त्रियांना उद्भवणाऱ्या समस्यांमध्ये वाढ होत आहे.

भारतातील राज्यनिहाय ग्रामीण व शहरी लिंग गुणोत्तर प्रमाण

भारतातील स्त्री–पुरुष प्रमाणाचा अभ्यास 2001 ते 2011 च्या जनगणनेनुसार केला आहे. जनगणना 2011 नुसार भारताची लोकसंख्या 1, 210, 193, 422 इतकी आहे. त्यात पुरुषांची लोकसंख्या 623, 724, 248 तर स्त्रियांची संख्या 586, 469, 174 इतकी आहे. यामध्ये 1000 पुरुषांमागे महिलांचे प्रमाण 940 आहे. यातील ग्रामीण महिलांचे प्रमाण 926 इतके आहे.

तक्ता क्रं. 1 भारतातील राज्य निहाय लिंग गुणोत्तर प्रमाण

अ. क्रं.	राज्य / केंद्रशासित प्रदेश	लिंग गुणोत्तर दर 1 हजार पुरुषांमागे 2001			लिंग गुणोत्तर दर 1 हजार पुरुषांमागे 2011		
	भारत एकूण	एकूण	ग्रामीण	शहरी	एकूण	ग्रामीण	शहरी
	1000 पुरुषांमागे महिला	933	946	900	940	947	926
1	जम्मु – काश्मिर	892	917	819	883	899	840
2	हिमाचल प्रदेश	968	989	795	974	988	853
3	पंजाब	876	890	.849	893	906	872
4	चंदिगढ	777	621	796	818	691	821
5	उत्तराखंड	962	1007	845	963	1000	883
6	हरियाणा	861	866	847	877	880	871
7	दिल्ली	821	810	822	866	847	867
8	राजस्थान	921	930	890	926	932	911
9	उत्तरप्रदेश	898	904	876	908	914	888
10	बिहार	919	926	868	916	919	891
11	सिक्कीम	875	880	830	889	883	908
12	अरुणाचल प्रदेश	893	914	819	920	929	889
13	नागालँड	900	916	829	931	942	905
14	मणिपुर	974	943	1009	987	966	1038
15	मिझोरम	935	923	948	975	950	1000

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

16	त्रिपुरा	948	946	959	961	956	976
17	मेघालय	972	969	982	986	983	997
18	आसाम	935	944	872	954	956	937
19	पश्चिम बंगाल	934	950	893	947	950	939
20	झारखंड	941	962	870	947	960	908
21	ओडिसा	972	987	895	978	988	934
22	छत्तीसगड	989	1004	932	919	1002	956
23	मध्यप्रदेश	919	927	898	930	936	916
24	गुजरात	920	945	880	918	947	880
25	दमण दीव	710	586	984	618	867	550
26	दादरा नगर हवेली	812	852	619	775	863	684
27	महाराष्ट्र	922	960	873	925	948	819
28	आंध्र प्रदेश	978	983	965	992	995	984
29	कर्नाटक	965	977	972	968	975	957
30	गोवा	961	988	934	968	997	951
31	लक्षद्वीप	948	959	935	946	954	944
32	केरळ	1058	1059	1058	1084	1077	1091
33	तामिळनाडू	987	992	982	995	993	998
34	पांडेचरी	987	990	1007	1038	1029	1043
35	अंदमान निकोबार बेट	846	861	815	878	871	891

संदर्भ – लोकराज्य, सप्टेंबर 2011

वरील तक्ता क्रं 1 वरुन असे दिसून येते की, 2001 च्या जनगणनेनुसार भारतातील महिलांचे प्रमाण 1 हजार पुरुषांमागे 933 इतके होते, ते 2011 च्या जनगणनेनुसार 7 ने वाढले. 2001 च्या जनगणनेनुसार केरळ राज्याचे लिंग–गुणोत्तर प्रमाण सर्वात जास्त असून 1 हजार पुरुषांमागे 1058 स्त्रिया असून ग्रामीण भागात 1059 स्त्रिया आणि शहरी भागात 1058 स्त्रिया एवढे दिसून येते. तर सर्वात कमी चंदिगढ राज्याचे असून ते 1000 पुरुषांमागे 777 एवढे असून ग्रामीण भागात 621 स्त्रिया आणि शहरी भागात 796 स्त्रिया इतके आहे.

देशात केरळ राज्य हे लिंग–गुणोत्तर 2011 च्या जनगणनेनुसार सर्वात वरच्या स्थानावर असून ते 1000 पुरुषांमागे 1038 महिला आहे. येथे ग्रामीण भागातील महिलांचे प्रमाण 1077 आणि शहरी भागात 1091 इतके आहे. नंतर पॉडचरी या राज्याचे स्त्री–पुरुष प्रमाण 1038 असून यामध्ये ग्रामीण भागात 1029 आणि शहरी भागात 1043 इतके आहे. तसेच सर्वात कमी दमण आणि दिवमध्ये हे प्रमाण 1000 पुरुषांमागे 618 स्त्रिया असून शहरी भागात 550 आणि ग्रामीण भागात 867 स्त्रिया इतके प्रमाण आहे. तसेच दादरा व नगर हवेली या राज्यामध्ये हे प्रमाण 1000 पुरुषांमागे 775 स्त्रिया असून शहरी भागात 684 स्त्रिया असून ग्रामीण 863 स्त्रिया इतके प्रमाण दिसून येते.

भारतातील स्त्रियांच्या समस्या

1. **कुप्रथांच्या माध्यमातून होणारे शोषण** – बालविवाह, सतीप्रथा, देवदासी, केशवपण व पुर्णविवाह बंदी अशा जाचक प्रथेच्या माध्यमातून स्त्रियांवर अनेक अन्यायकारक निर्बंध लादून तिला बंदिस्त ठेवण्याचा डाव अनेक शतकापासून सुरु आहे. स्त्रियांकडे केवळ पुरुषी 'उपभोग' म्हणून पाहतात आणि 'चुल आणि मुल या जबाबदारी खाली ठेवण्यात येत आहे.
2. **शिक्षण** – अनेक शतकापासून स्त्रियांना वंचित ठेवण्यात येत आहे. मुलगी म्हणजे दुस–याचे धन ते परक्या घरी जाणर अशा प्रवृत्तीमुळे स्त्रियांना शिक्षणापासून वंचित ठेवले जाते. शिक्षण घेवून काय मिळणार? त्यामुळे महिलांच्या शिक्षणावर विशेषतः ग्रामीण भागात मुलींच्या शिक्षणावर जास्त खर्च केला जात नाही. मुलींना लिहिता वाचता आले तरी पुष्कळ असा विचार ग्रामीण भागात केल्यामुळे मुली शिक्षणापासून वंचित ठेवल्या जात आहेत.
3. **पारंपारीक संपत्तीतील वाटा** – वडिलोपार्जित संपत्तीचा खरा वारसदार केवळ पुत्र समजला जातो. कायद्याने जरी महिलांना वडिलोपार्जित संपत्तीत वाटा दिला असला तरी प्रत्यक्षात वडिलोपार्जित संपत्ती वाटा दिला जात नाही आर्थिक बाबतीत मुलगी लहानपणी आईवडीलांवर, विवाहानंतर पतीवर आणि वृध्दकाळात मुलांवर अवलंबून असल्याचे चित्र आजही ग्रामीण भागात दिसून येते.
4. **आहार व आरोग्य विषयक समस्या** – एकाच कुटूंबातील मुले व मुलींना देण्यात येणारा आहारात भेदभाव असल्याचे आढळून येते. मुलांच्या तुलनेत मुली जन्मापासून देण्यात येणारा आहारनिष्कृष्ट असतो. त्यामुळे मुलींचे पालन पोषण योग्य होत नाही. कुटूंबात मुलांच्या जन्म झाला तर आहार उत्कृष्ट असतो पण मुलगी जन्माला आली तर आहार नित्कृष्ट असतो वास्तविकता मातेच्या आहारावरुन मिळणारे दुधाचे प्रमाण व दर्जा अवलंबून असतो.
5. **रोजगार आणि वेतन** – ग्रामीण भागातील स्त्रियांना उपलब्ध असणारा रोजगार हा कष्टाचा असतो पण तो अपुराच असतो पण पुरुषांना रोजगार जास्त असतो ग्रामीण भागातील स्त्रीया अधिक काळ बेरोजगार असतात. त्यांना मिळणारे वेतन कमी असते. त्यामुळे त्यांना पुरुषाच्या वेतनावर अवलंबून राहावे लागते.
6. **समाजातील स्त्रियांकडून मानसिक छळ** – भारतीय सांस्कृतीमध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांना महत्व आहे ग्रामीण भागातील स्त्रियांचा दृष्टीकोन पारंपारीक पध्दतीचा आहे अविवाहीत, घटस्फोटीत नव–यापासून वेगळ्या राहणाऱ्या पासून वेगळ्या राहणाऱ्या स्त्रियांकडे

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

समाजातील स्त्रिया सन्मानपुर्वक रितीने बघत नाहीत. त्यांच्याकडे पाहण्याचा दृष्टीकोण अत्यंत वाईट आहे. त्यामुळे स्त्रियांचा मानसिक छळ करीत असतात.

उपाययोजना

1. मुलगा वंशाचा दिवा आहे असे असली तरी देखील मुलगी मनुष्य प्राण्याच्या विस्ताराची वेल आहे त्यामुळे मुलाइतकेच मुलीला देखील महत्व दिले पाहिजे आणि संपत्तीत वाटा दिला पाहिजे.
2. महिलांच्या सुरक्षितते विषयी कठोर कायदे करुन त्याची प्रभावीपणे अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे.
3. स्त्रियांना आपले संघटन करुन आपल्यावर होणाऱ्या अन्यायाविरुध्द आवाज उठवून स्वतःच्या प्रगतीसाठी स्वतः संघटनात्मक प्रयत्न केले पाहिजे.
4. स्त्री–पुरुषातील असमतोल कमी करण्यासाठी सर्वशैक्षणीक क्षेत्राच्या माध्यमातून स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण वाढून स्त्रिया आर्थिक बाबतीत स्वंयपूर्ण झाल्या पाहिजेत.
5. मुलगा–मुलगी असा पारंपारीक भेदभाव नष्ट करण्यासाठी आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय व शैक्षणिक क्षेत्रात परिवर्तन झाले पाहिजे.

सारांश

आज एकविसाव्या शतकात भारतात स्त्री सर्वोच्च पोहचली असताना अर्थव्यवस्थेच्या सर्वच क्षेत्रात स्त्री पुरुषांपेक्षा काकणभर सरस आहे. हे सिध्द झाले आहे. तरीही भारतातील स्त्रीला सर्वोच्च स्थान देवून स्त्रीजन्म नाकारला जातो. हा खरा प्रश्न पडतो म्हणून या संदर्भात चिंता, चिंतन व मनन होणे अत्यंत गरजेचे आहे.

संदर्भ

1. शरयू अनंतराव आणि बेंडसे उमा संपादीत, भारतीय समाजातील स्त्रियांचे स्थान.
2. डॉ. विठ्ठल घारपुरे– लोकसंख्या भूगोल– पिंपळापूरे आणि कं. पब्लिशर्स दुसरी आवृत्ती पान नं. 134
3. लोकराज्य. तिला वाचवा भविष्य घडवा, सप्टेंबर 2011, माहिती जनसंपर्क संचालनालय, मुंबई
4. डॉ. वसुधा पुरोहित – भारतीय अर्थव्यवस्था–विद्या बुक पब्लिशर्स–प्रथम आवृत्ती–पान नं. 86
5. ग्रामीण विकास, यशवंराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक
6. कुरुक्षेत्र, जुलै 2012, ग्रामीण जीवनाचे बदलते स्वरुप, ग्रामीण विकास मंत्रालय, नवी दिल्ली.
7. डॉ. विठ्ठल घारपुरे– लोकसंख्या भूगोल– पिंपळापूरे आणि कं. पब्लिशर्स दुसरी आवृत्ती पान नं. 134
8. Ruddar data & Sundaram- Indian economy S.Chand – 47 edition P.No. 49

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

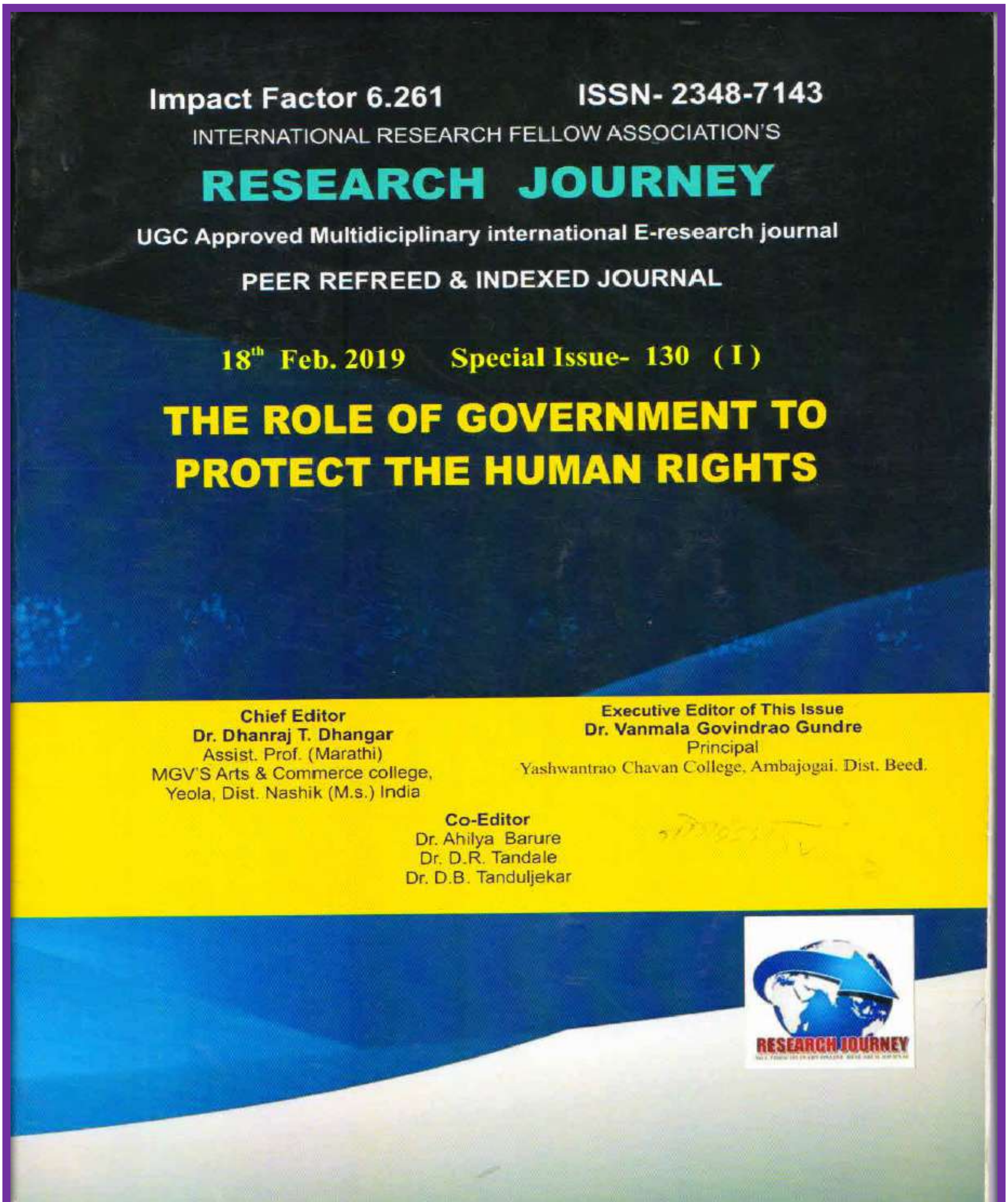

Impact Factor 6.261 ISSN- 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOW ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Multidiciplinary international E-research journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

18th Feb. 2019 Special Issue- 130 (I)

THE ROLE OF GOVERNMENT TO PROTECT THE HUMAN RIGHTS

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce college,
Yeola, Dist. Nashik (M.s.) India

Executive Editor of This Issue
Dr. Vanmala Govindrao Gundre
Principal
Yashwantrao Chavan College, Ambajogai. Dist. Beed.

Co-Editor
Dr. Ahilya Barure
Dr. D.R. Tandale
Dr. D.B. Tanduljekar

RESEARCH JOURNEY

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

प्रा. बळीराम वसंतराव पवार

38. भारतीय संविधानाच्या मुलभूत हक्कांचे वैशिष्टयात्मक चिंतन 113
प्रा.अमोल गंगणे

39. भारतीय राज्यघटनेतील मानवी आधिकार 115
प्रा.लोखंडे श्रीरंग शामराव

40. मानवी हक्काचे प्रकार व महत्व 119
प्रा.डॉ. बिरादार प्रतिभा रंगराव

41. मानवी हक्क आणि महिला 121
प्रा.इनकर विक्रम सोनाजी

42. भारतीय संविधानातील मुलभूत हक्कांचा आढावा 123
प्रा.एम.बी. जोगदंड , प्राचार्य, डॉ.अरुण दळवे

43. मानव अधिकार व पोलीस प्रशासनाची भूमिका 125
डॉ. विलास सोमवंशी

44. महिलांचे मानवाधिकार - एक विश्लेषण 126
श्रीमती नाडे हिरा बलभीम

45. मानवी हक्क 128
डॉ.सौ.ममता मधुकरराव देशमुख

46. भारतीय संविधानातील मानवाधिकार (Human Rights in Indian Constitution) 130
प्रा.डॉ. अर्जुन उबाळे, प्रा. डॉ. सांगळे बी.एस.

47. मानवी हक्क आणि भारतीय संवधिान 134
हेळंबे एच.बी

48. भारतीय राज्यघटना आणि मानवाधिकार 136
प्रा.डॉ.लोखंडे बी.बी.

49. मानव अधिकार आणि स्त्रियांची सद्यस्थिती:एक समाजशास्त्रीय अभ्यास 139
प्रा.डॉ.जाधव सुनिल महादेवराव

50. मानवी हक्क आणि दशहतवाद 141
प्रा.राजकुमार ज्ञानोबा चाटे

51. दशहतवाद समस्या आणि मानवी हक्क 144
डॉ.एन.डी.नाईक

52. मानवी हक्क : दहशतवाद एक आव्हान 147
प्रा.डॉ.रामभाऊ देवराव काशीद

53. मानवी हक्क व भारतीय राज्यघटना 149
झोडगे रामेश्वर सिद्धेश्वर

54. भारतीय महिला व मानवाधिकार 151
प्रा.तेलंगे एन.एन.

55. मानव अधिकार आणि महिला सबलीकरण 153
प्रा.डॉ. प्रविण मुरलीधरराव भोसले

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN- 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) –0.676 Special Issue – 130 (I) | January 2019 | UGC Approved No. 40705
The Role of Government to protect the Human Rights

भारतीय संविधानातील मुलभूत हक्कांचा आढावा

प्रा.एम.बी. जोगदंड
(राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख)
वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर

प्राचार्य, डॉ.अरुण दळवे
वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर

प्रास्ताविक :

भारतीय नागरिकांना सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्याय प्राप्त करुन देण्याच्या संदर्भातील हमीनामा म्हणून संविधानाकडे बघितले जाते. भारतीय संविधानामध्ये उदात्त मानवी मूल्यांना प्राधान्य देण्यावर सातत्याने भर दिलेला दिसून येतो. व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासाचा अविष्कार झाला पाहिजे यादृष्टीने मुलभूत हक्क कवचकुंडले ठरतात. नागरिकांना मिळणाऱ्या अधिकारावरुनच त्या देशातील लोकशाहीचा दर्जा निश्चित होत असतो. प्रा.लास्की म्हणतात की, 'अधिकार म्हणजे समाज जीवनाच्या अशा अटी आहेत की, ज्या शिवाय कोणतीही व्यक्ती स्वतःचा सर्वांगीण विकास करु शकत नाही.'

भारतीय संविधनावर संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या जाहिरनाम्याचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. भारतात 26 जानेवारी 1950 पासून लोकशाहीवादी प्रजासत्ताक राज्यव्यवस्था अस्तित्वात आली. स्वातंत्र्य, समता, बंधूता व न्याय ही महामूल्य सर्वमान्य झाली. भारतीय संविधानाच्या प्रकरण 3 व कलम 12 ते 35 मध्ये मूलभूत अधिकारांची नोंद करण्यात आली आहे. सुरुवातीला सात मुलभूत अधिकार होते. मात्र 1978 साली 44 वी घटनादुरुस्ती करुन संपत्तीच्या अधिकाराला मुलभूत अधिकारातून वगळण्यात आले व संपत्तीचा अधिकार मूलभूत अधिकार न राहता संवैधानिक अधिकार बनला. सामुदायिक हित जोपासून सर्वांना सर्वांगीण विकासाची समान संधी उपलब्ध करुन देणे हाच मूलभूत हक्कांचा मुख्य हेतू आहे. प्रस्तुत शोध निबंधात भारतीय संविधानातील मुलभूत हक्कांची प्रस्तुत यावर प्रकाश टाकला आहे.

उद्दिष्टे :

5) भारतीय संविधानातील मानवी हक्कांचा अभ्यास करणे.
6) भारतीयांची मानवी हक्कांबाबतची जागृकता अभ्यासणे.
7) मानवी हक्क संरक्षण कायदा अभ्यासणे.
8) राष्ट्रीय व राज्य मानवी हक्क आयोगाच्या कार्याचा अभ्यास करणे.

गृहितके :

1) भारतीय संविधान हे उदात्त मानवी मूल्यांचा मापदंड आहे.
2) भारतीय संविधानातील मानवी हक्कांमुळे नागरिकांचे जीवनमान उंचावले आहे.
3) मानवी हक्कांमुळे समताधिष्ठीत समाजाचे स्वप्न पूर्णत्वास जाताना दिसत आहे.
4) हक्क आणि सर्वांगीण विकास यांचे अतूट नाते निर्माण झाले आहे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अध्ययनाकरिता प्रामुख्याने द्वितीय स्त्रोत संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. त्यामध्ये विविध संदर्भ ग्रंथ, मासिके, वर्तमान पत्रातील प्रसिध्द लेख, प्रकाशित व अप्रकाशित प्रबंध, इंटरनेट, इ. चा अवलंब केला. आहे. सदरील शोधनिबंधाच्या मांडणीकरीता वर्णनात्मक संशोधनपध्दती वापरण्यात आली आहे.

अर्थ व व्याख्या :

मानवी हक्क ही संकल्पना मुख्यतः मुनष्याला, प्रतिष्ठेने सन्मानाने व स्वतंत्र जीवन जगण्याकरिता जे हक्क, अधिकार आवश्यक असतात त्यांच्याशी संबंधित आहे. त्यावरुन व्यक्तीला आपला सर्वांगीण विकास करुन घेता येईल, अशी परिस्थिती उपलब्ध असणे म्हणजे मानवी हक्क होय.

आर.जे.विसेन्ट : मानवी अधिकार असे अधिकार आहेत की, जे प्रत्येक व्यक्तीला मनुष्य असल्यामुळे निसर्गतःच प्राप्त होतात.

प्रा.टी.एच.ग्रीन : मानवाच्या आंतरिक विकासासाठी आवश्यक असलेली बाह्य परिस्थिती म्हणजे मानवी हक्क होय.

थोडक्यात मानवी अधिकारांमध्ये मानवी स्वभाव, मानवी गरजा, मानवी अस्तित्व या बाबींवर अधिक भर देण्यात आलेला दिसून येतो.

मानवी हक्क संकल्पनेचा विकास :

व्यक्तीला स्वतंत्र जीवन जगण्यासाठी काही हक्क आवश्यक असतात. या संदर्भात मॅग्नाकार्टा अधिकार पत्र (1215) तसेच थॉमस एक्वीनास ग्रुगोप्रोशियस या विचारवंतांनीही हक्कांच्या संदर्भात आपले विचार मांडले. मात्र मानवी हक्क या संकल्पनेचा विकास खऱ्या अर्थाने आधुनिक काळात झाला. जगात लोकशाही, उदारमतवादाच्या विकासाबरोबरच मानवी हक्कांची संकल्पना विकसित होत गेली. इ.स.1777 रोजी अमेरिकेने स्विकारलेल्या राज्यघटनेत व्यक्तीच्या मुलभूत हक्कांचा लिखित स्वरुपात स्विकार केला गेला. इ.स.1789 मध्ये फ्रेंच राज्य क्रांतीघडून आली व मॅसाच्यूट घोषणा पत्रात व्यक्तीचे स्वातंत्र्य, समता, बंधूता या लोकशाही मूल्याचा स्विकार केला. आणि मानवी हक्कांच्या विकासात भर पडली. व द्वितीय महायुध्दानंतर 10 डिसें.1948 साली जागतिक मानवी अधिकारांची घोषणा करण्यात आली.

संविधानाची प्रास्ताविका / उद्देशपत्रिका :

मानवी आधिकार, स्वातंत्र्य यांचा जो सार आहे तो भारतीय संविधानातून प्रकट होतो. तो सार म्हणजेच संविधानाची उद्देशिका होय, असे अर्नेस्ट बार्कर यांनी म्हटले आहे. सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही गणराज्यात सर्व नागरिकांना सामाजिक , आर्थिक व राजकीय न्यायाची हमी देऊन सर्वांना विचार, उच्चार, श्रध्दा, विश्वास बहाल करुन, दर्जा व संधी यांची समानता आणि सर्वांमध्ये असलेला बंधुभाव प्रस्थापित करण्याचे अभिवचन उद्देशपत्रिकेतून व्यक्त होताना दिसून येते. म्हणूनच सर्वोच्च न्यायालयाने भारती लवादात सरनाम्याचे वर्णन संविधनाचा आत्मा अशाप्रकारे केले आहे.

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

भारतीय संविधानातील मूलभूत हक्क :

भारतीय संविधानाच्या कलम 12 ते 35 मध्ये मुलभूत अधिकाराची तरतूद करण्यात आली आहे.

1) समतेचा अधिकार :

भारतीय संविधानाच्या कलम 14 ते 18 मध्ये समतेच्या अधिकारासंबंधीची तरतूद करण्यात आली आहे. धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान यांच्या आधारावर भेदभाव न करणे, अस्पृश्यतेची समाप्ती व सर्वांना समानसंधी या बाबींस सातत्याने प्राधान्य देण्यात येते.

2) स्वातंत्र्याचा अधिकार :

भारतीय संविधानाच्या कलम 19 ते 22 मध्ये स्वातंत्र्याच्या अधिकाराचा समावेश केला आहे. विचार व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, शांततापूर्वक सभा घेण्याचे स्वातंत्र्य, भारतामध्ये कोठेही संचार करण्याचे स्वातंत्र्य, वास्तव्य करण्याचे स्वातंत्र्य, कोणताही धंदा, व्यवसाय करण्याचे स्वातंत्र्य या सर्व बाबी स्वातंत्र्य या संकल्पनेत समाविष्ट आहेत.

3) शोषणाविरुध्दचा अधिकार :

भारतीय संविधानाच्या कलम 23 व 24 व यमध्ये मानवाचा दुर्व्यापार, वेठबिगारी, गुलामगिरी, यांचा प्रतिशोध आणि 14 वर्षाखालील बालकांना खाणी व तत्सम धोक्याच्या ठिकाणी काम करण्यास बंदी याचा समावेश आहे.

4) धार्मिक स्वातंत्र्याचा अधिकार :

संविधानाच्या कलम 25 ते 28 मध्ये धार्मिक स्वातंत्र्याच्या अधिकाराचा समावेश करण्यात आला आहे. यामध्ये धर्म मानने, आचार, प्रचार करण्याचे स्वातंत्र्य देण्यात आले आहे. एखादया विशिष्ट धर्माच्या प्रगतीसाठी कर भरण्यापासून संरक्षण आणि शिक्षण संस्था मधून धार्मिक शिक्षण देण्यास बंदी इ. बाबी समाविष्ट आहेत.

5) सांस्कृतिक व शैक्षणिक अधिकार :

संविधनातील कलम 29 व 30 मध्ये भारतातील व्यक्तीला अथवा समुदायाला स्वतःची भाषा, लिपि व संस्कृती जतन करण्याचा अधिकार व अल्पसंख्याकांना धर्म व भाषा या आधारे शैक्षणिक संस्था चालविण्याचा अधिकार या बाबींचा समावेश आहे.

6) घटनात्मक उपाययोजना अधिकार :

भारतीय संविधनातील कलम 32 मध्ये या अधिकाराचा समावेश करण्यात आला आहे. मुलभूत अधिकारांच्या संरक्षणासाठी नागरिकांना न्यायालयात दाद मागता येते. त्यामुळे हक्कांना इजा पोहचू शकत नाही. बंदी प्रत्यक्षिकरण, परमादेश, प्रतिषेध, अधिकार पृच्छा, उत्प्रेक्षण यातूनच न्यायालय नागरिकांचे हक्क अधिक घट्ट करते. डॉ.आंबेडकर यांनी घटनात्मक उपाययोजनेच्या अधिकारास घटनेचा आत्मा अथवा हृदय म्हटले आहे.

मानवी हक्क संरक्षणाच्या संदर्भातील कायदा 1993 साली पारित झाला. या कायद्यामध्ये एकूण 43 कलमे असून, त्याची विभागणी आठ प्रकरणात केलेली आहे व 1993 मध्येच राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोगाची स्थापना करण्यात आली व 6 मार्च 2001 मध्ये महाराष्ट्र राज्य मानवी हक्क आयोग स्थापन करण्यात आला त्यानुसार कोणत्याही व्यक्तीच्या हक्कांना गालबोट लागत असेल तर ती व्यक्ती स्वत: उपस्थित राहून किंवा पोस्टाद्वारे मानवी हक्क आयोगाकडे तक्रार करुन न्याय मिळवू शकतात. आज चर्चासत्रे, कार्यशाळा, प्रसिध्दीच्या माध्यमातून जनजागृती मोठया प्रमाणात मानवी हक्क आयोगाच्या माध्यमातून होताना दिसून येते.

निष्कर्ष :

1) भारतीय संविधानला ज्या मूल्यांवर आधारलेली नवी समाजव्यवस्था इथे प्रस्थापित करावयाची आहे, त्या दिशेने अजूनही फार मोठी वाटचाल होण्याचे काम बाकी आहे.
2) भारतीय संविधानाकडे केवळ कायद्याचा ग्रंथ म्हणून पाहता कामा नये.
3) जगातील इतर कोणत्याही संविधानाच्या तुलनेत भारतीय संविधानातील मुलभूत अधिकाराचे स्वरुप गुणात्मक असून व्यापक आहे.
4) भारतीय संविधनामध्ये देशात नवी संस्कृती निर्माण करण्याची मोठी ताकद आहे. ती इथे मोठयाप्रमाणात वापरण्यात आलेली दिसुन येत नाही.
5) शासनाच्या माध्यमातून मानवी हक्क जागर मोहिम कार्यक्षमपणे राबविणे गरजेचे आहे.
6) स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय, मानवता, ज्ञान, कल्पना, अहिंसा, विज्ञानवाद सदाचार, कर्तव्यनिष्ठा धर्मनिरपेक्षता, सहकार अशी अनेक उपयोगी मूल्ये संविधानाने स्विकारली आहेत, ती मानवात रुजणे गरजेचे आहे.
7) हक्कांची मागणी करताना कर्तव्याचे अनुपालन करणे गरजेचे आहे.
8) भारतीय संविधानातील समतेच्या अधिकारातून जगाला खरी मानवता बहाल केली आहे.
9) मानवी हक्कामुळे आदर्श समाजनिर्मितीच्या स्वप्नाला बहुतांश प्रमाणात वास्तविक स्वरुप मिळताना दिसत आहे.

संदर्भसूची :

1) प्रा.डॉ.हनवते उत्तम-शोधयात्रा खंड, पहिला
2) प्राचार्य डॉ.कांबळे बाळ, प्राचार्य डॉ.देवरे पि.डी.व प्रा.भोग श्रीनिवास-मानव संसाधन विकास आणि मानवी हक्क.
3) प्रा.मिसाळ चंद्रकांत -मानवी हक्क आणि जबाबदाऱ्या
4) राठी शुभांगी- भारताचे शासन आणि राजकारण
5) दै.सम्राट दि.12 जाने.2005 पान नं.4
6) दै.लोकमत दि.10 जाने.2013 पान नं.4

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

Impact Factor 6.261 ISSN- 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOW ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Multidiciplinary international E-research journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

28[Th] January 2019 Special Issue – 106

The Changing Role of the Welfare State in the Last Two Decades

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce college,
Yeola, Dist. Nashik (M.s.) India

Executive Editor of This Issue
Dr. A.M. More
Dept. of Economics
Vasundhara College, Ghatnandur,
Tq. Ambajogai, Dist. Beed

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN- 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) –0.676 Special Issue - 106 | January 2019 | UGC Approved No. 40705
The Changing Role of the Welfare State in the Last Two Decades

31. शासन आणि कल्याणकारी योजना 112
प्रा.डॉ. सांगळे भगवान श्रीपती

32. भारतीय कृषी अर्थव्यवस्था आणि विकास योजना 116
प्रा.डॉ.अंबादास पांडुरंग बर्वे

33. भारतातील शेती व्यवस्था 118
डॉ.सुभाष प्रभू राठोड

34. कामगार कायदे आणि शासन 121
प्रा. डॉ. ढास डी.के.

35. शासन आणि कामगार कायदे 125
प्रा.किर्दत विलास गोपीनाथराव

36. शासन आणि बदलते बँकिंग - एक दृष्टिक्षेप 127
प्रा. डॉ. अनंत नरवडे

37. महाराष्ट्रातील रेशीम शेतीचा अभ्यास 130
डॉ. ज्ञानेश्वर जिगे

38. भारताच्या तेलबिया उत्पानात सरकारची भूमिका 132
प्रा.डॉ.शिवाजी पाते

39. कल्याणकारी राज्य आणि महाराष्ट्रातील सिंचन व कोरडवाहू क्षेत्र विकासाच्या योजना 135
पाटील संतोष बालाजी, डॉ.कोरपकवाड ई.डी.

40. आदिवासी जमात व शासनाच्या कल्याणकारी योजना 138
प्रा. डॉ. संजय सुरेवाड

41. भारतीय शेती आणि शासन 140
प्रा. गोविंद रामराव काळे

42. अगदी अलीकडील सरकारच्या कल्याणकारी योजना 142
डॉ. प्रमोद बालाजीराव बेरळीकर

43. भारतीय कृषी विकासात शासकीय उपक्रमांचा सहभाग 145
प्रा.श्रीमंत तुकाराम कावळे

44. शासन आणि शेती संबंधी योजना 148
प्रा. चौधरी शाम अंकुशराव

45. महाराष्ट्रातील शेतीची वास्तविकता व शासकीय दृष्टीकोन 150
डॉ.दीपक एम.भारती , मेघराज जनार्धन मोरे

46. शासनाच्या कल्याणकारी योजनांचा आढावा 153
प्रा.मकरंद जोगदंड , डॉ.अरुण दळवे

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN- 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) –0.676 | Special Issue - 106 | January 2019 | UGC Approved No. 40705
The Changing Role of the Welfare State in the Last Two Decades

शासनाच्या कल्याणकारी योजनांचा आढावा

प्रा.मकरंद जोगदंड
(राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख)
वसुंधरा महाविद्यालय,घाटनांदूर

प्राचार्य, डॉ.अरुण दळवे
वसुंधरा महाविद्यालय,घाटनांदूर

समाजाची सर्वांगीण प्रगती खुंटण्याचे महत्वाचे व गंभीर स्वरूपाचे कारण म्हणजे वाढती बेकारी होय. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारतामध्ये या समस्येने अतिषय उग्र स्वरूप धारण केले आहे. लोकसंख्येच्या वाढत्या वेगापुढे रोजगाराच्या संधी कमी निर्माण झाल्यामुळे बेरोजगारीच्या समस्या वाढत गेल्या. अशा प्रकारच्या समस्येवर मात करण्यासाठी बेरोजगारांसाठी, कामगारांसाठीच्या अनेक कल्याणकारी योजना तसेच ग्राम सुधारणा अंतर्गत अनेक योजना आज अस्तित्वात असलेल्या दिसून येतात. या विविध शासनाअंतर्गत असणाऱ्या कल्याणकारी योजनांचा आलेख काळानुरूप वाढत चाललेला दिसून येतो. या योजनांच्या माध्यमातून नागरिकांबरोबर गावे स्वावलंबी करण्याचे शासनाचे धोरण असलेले दिसून येते.

उद्दिष्टे :

1) शासनाच्या कल्याणकारी योजनांचा अभ्यास करणे
2) योजनांच्या प्रभावी अमलबजावणीसाठीची प्रक्रीया गतशील होण्यासाठीची तंत्रे अभ्यासणे
3) शासनाच्या कल्याणकारी योजनांचा प्रचार व प्रसार करणे
4) कल्याणकारी योजना ग्रामसमृध्दीसाठी वरदान ठरल्या आहेत की नाही ते अभ्यासणे
5) बेकारांना रोजगार पुरवठा नियमित होतो का नाही ते अभ्यासणे.
6) बेकारीला तोंड देण्यासाठी शासनाच्या योजना सक्षम आहेत का ? ते अभ्यासणे.

गृहीतके :

1) शासनाच्या विविध कल्याणकारी योजना समृध्दीसाठी वरदान ठरत आहेत.
2) सरकारने बेरोजगारी निर्मुलनासाठी विविध कार्यक्रम हाती घेतले आहेत.
3) योजनांची योग्य अमलबजावणी होताना दिसून येत आहे.
4) लोकसंख्या वाढीच्या प्रमाणात रोजगार उपलब्ध करून देण्यावर शासनाचा भर असलेला दिसून येतो.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या मांडणीसाठी अध्ययनाकरिता द्वितीय स्रोताचा प्रामुख्याने वापर करण्यात आला आहे. त्यामध्ये विविध संदर्भ ग्रंथ, वर्तमानपत्रातील प्रकाशित लेख, मासिके, शासनाचे अहवाल आणि इंटरनेट यांचा उपयोग करण्यात आला आहे. संशोधनाच्या मांडणीकरिता वर्णनात्मक संशोधन पध्दती वापरण्यात आली आहे.

शासनाच्या महत्वपूर्ण कल्याणकारी योजना

1) **जवाहर ग्राम समृध्दी योजना :** फेब्रुवारी 1989 मध्ये सरू झालेल्या जवाहर रोजगार योजनेला व्यापक स्वरूप देऊन, 1 एप्रिल 1999 मध्ये जवाहर ग्राम समृध्दी योजना सुरू करण्यात आली. सप्टेंबर 2001 मध्ये जवाहर ग्राम समृध्दी योजनेला संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजनेमध्ये समाविष्ट करण्यात आले. या योजनेचे उद्दिष्ट म्हणजे बेकार व अर्ध बेकार लोकांना रोजगार पुरविणे हे आहे. या योजनेसाठी 75 टक्के निधी केंद्र सरकारकडून व 25 टक्के निधी राज्य सरकारकडून खर्च केला जातो.

2) **रोजगार आश्वासन योजना :** रोजगार आश्वासन योजना 2 ऑक्टोबर 1993 रोजी ग्रामीण भागातील 257 जिल्ह्यातील 1778 विकास गटामध्ये सुरू करण्यात आली होती. त्यानंतर 1 एप्रिल 1999 मध्ये या योजनेचे पुर्नगठन करून आताही योजना देशातील सर्व जिल्ह्यात व सर्व विकास खंडात राबविण्यात येत आहे. ग्रामीण भागातील बेरोजगारांना 100 दिवसांचा रोजगार पुरविण्याचे उद्दिष्ट या योजनेचे आहे. 75 प्रतिशत केंद्र व 25 प्रतिशत राज्य सरकार निधी पुरवित असतात. या योजनेसाठी 1600 कोटी रूपयांची तरतुद करण्यात आली होती. आता त्यामध्ये वाढ झालेली आहे.

3) **सुवर्ण जयंती शहरी रोजगार योजना :** सदरील योजना ही 1 डिसेंबर 1997 साली सुरु करण्यात आली शहरी भागातील सुशिक्षित बेरोजगारांना स्वयंरोजगार व रोजगार उपलब्ध करून देणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. शहरी स्वयंरोजगारासाठी 50000 रूपयापर्यंत सहाय्य दिले जाते. अनेक लाभार्थ्यांनी या योजनेचा फायदा घेतला आहे.

4) **प्रधानमंत्री रोजगार योजना :** ही योजना 2 ऑक्टोबर 1993 साली सुरू करण्यात आली. आठव्या पंचार्षिक योजना कालावधीत 7 लाख लघूउद्योग स्थापन करून 10 लाखापेक्षा जास्त बेरोजगारांना रोजगार उपलब्ध करून देण्याचे लक्ष ठरविले होते. 1 एप्रिल 1994 पासून ही योजना शहरी व ग्रामीण दोन्ही ही क्षेत्रासाठी लागू करण्यात आली. जवळपास 20 लाख लघूद्योगाच्यावर लघुउद्योग स्थापन करण्यात आले आहेत. त्याचा अनेकांना फायदा झालेला आहे.

5) **प्रधानमंत्री रोजगार निर्माण कार्यक्रम :** स्वयंरोजगार अधिकाधिक निर्माण करण्याच्या उद्देशाने केंद्र सरकारने 15 ऑगस्ट 2008 पासून एक नवीन प्रधानमंत्री रोजगार निर्माण कार्यक्रम हाती घेतला. सन 2008-09 ते 2011-12 या कालावधीत या कार्यक्रमाद्वारे 37 लाख नवीन रोजगार निर्माण होण्याची अपेक्षा व्यक्त करण्यात आली होती. त्या दिशेने पाऊले उचलली गेली.

6) **सुवर्ण जयंती ग्राम स्वयं रोजगार योजना :** ही योजना 1999 साली सुरू करण्यात आली. या योजनेअंतर्गत लाखोंच्या संख्येने सहाय्यता गट स्थापन करण्यात आले आहेत. अनेक स्वयंरोजगारांना निधी देण्यात आलेला दिसून येतो.

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

7) **महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम :** प्रानमंत्री डॉ. मनमोहन सिंह यांनी 2 फेब्रुवारी 2006 रोजी आंध्रप्रदेशातील अंजनपूर जिल्ह्यात या योजनेची सुरूवात केली. 1 एप्रिल 2008 पासून संपूर्ण देशात ही योजना राबविण्यात आली. या योजनेअंतर्गत प्रत्येक कुटुंबातील एका सदस्यास वर्षातून किमान 100 दिवस रोजगार पुरविण्याची हमी देण्यात आली.

निष्कर्ष :

1) बेरोजगारी निर्मुलनासाठी शासनाच्या विविध कल्याणकारी योजनांची माहिती अद्यापही तळागाळापर्यंत पोहचलेली दिसून येत नाही. त्यासाठी शासनाने योजना आपल्या दारी हा कार्यक्रम कार्यक्षमपणे राबविणे गरजेचे आहे.
2) योजना मोठ्या प्रमाणात असूनही बेकारीचा प्रश्न गंभीर बनत चालला आहे याचे परिक्षण होणे गरजेचे आहे.
3) या योजनेचा तथा सरकारी सवलतीचा फायदा दारिद्रय रेषेखालील थरात पूर्णपणे पोहचलेला दिसून येत नाही.
4) समाजविकास व्हावा पण तो सर्वांगीण असावा हेच राष्ट्रहिताच्या दृष्टीने महत्वपूर्ण आहे.
5) शासनाच्या कल्याणकारी योजनांची कार्यक्षमपणे व प्रामाणिकपणे अमलबजावणी झाली तर आर्थिक विषमता नष्ट होऊन राष्ट्रीय एकात्मतेला तडा जाणार नाही.
6)

संदर्भ :

1) डॉ. कदम विश्वास व डॉ. गावंडे गणेश - भारतीय अर्थव्यवस्था
2) डॉ. कोंडेवार यु.बी. - भारतीय अर्थव्यवस्था
3) डॉ. पुरोहीत वसुधा - भारतीय अर्थव्यवस्था
4) डॉ. सावळे एम.एन. - भारतीय अर्थव्यवस्था
5) दै. सम्राट - 11 ऑगष्ट 2007 प्र.क्र. 4

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

ISSN 0976-0377
RNI. MAHMUL02805/2010/33461

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education for all Subjects

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

(UGC Approved, Refereed & Peer Reviewed Research Journal)

Year -VIII, Issue - XIX, Vol.- I | Impact Factor 5.85 (GRIFI) | Jan. 2019 To June 2019

JANVIKAS MAHAVIDYALAYA, BANSAROLA AND
DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY, AURANGABAD

Sponsored

NATIONAL LEVEL CONFERENCE

ON

"POLITICS OF DEVELOPMENT IN INDIA"

Editor in Chief
Dr. Babasaheb M. Gore

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

Sr. No	Title for Research Paper	Page No.
73	आमदार पंकजा मुंडे यांचे विकासाचे राजकारण **रेखा दौलतराव आलझेंडे**	124
74	भारताच्या विकासाला येणारे अडथळे **विक्रम सोनाजी इनकर**	128
75	ग्रामीण विकासातील बिगर शासकीय संघटनांची (एन.जी.ओ) ची भूमिका **सविता रमेशराव बोने**	132
76	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा विकासाभिमूख दृष्टिकोन **एम.बी. जोगदंड, डॉ. वनमाला गुंडरे**	136
77	भारतीय विकासासमोरील आव्हाने आणि उपाय **सुनिल संपती राऊत**	140
78	ग्राम विकासात ७३ व्या घटना दुरुस्तीची भुमिका **डॉ. व्ही.एस. इंगळे**	146
79	चिरंतर विकास **श्रीरंग शामराव लोखंडे, डॉ. हनुमंत भूमकर**	151
80	राजकीय दृष्टी आणि ग्रामीण विकास **डॉ. मोहन श्रीरंग कांबळे**	156

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

RNI. MAHMUL02805/2010/33461
Interlink Research Analysis
IMPACT FACTOR 5.85
ISSN 0976-0377
Issue : XIX, Vol. I, Jan. 2019 To June 2019 136

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा विकासाभिमूख दृष्टिकोन

एम.बी. जोगदंड
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
वसुंधरा महाविद्यालय,
घाटनांदूर

डॉ. वनमाला गुंडरे
प्राचार्या,
यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय,
अंबाजोगाई, जि. बीड

76 Research Paper - Political Science

प्रास्ताविक :

गेली हजारो वर्षाचा इतिहास डोळयासमोर ठेवल्यानंतर असे समजते की भारत हा देश राजसत्ताक व्यवस्थेच्या गर्तेत अडकला होता. या गतितून बाहेर काढण्यासाठी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांची विकासात्मक दृष्टी अभ्यासने गरजेचे आहे. खरे पाहिले तर प्रजासत्ताक राज्यव्यवस्था ही भारतासाठी नवीनच होती. या व्यवस्थेची मूल्ये, संस्कृती या देशातील नागरिकांना फारशी माहित नव्हती. तरही या देशात प्रजासत्ताक लोकशाही व्यवस्था राबविण्यात आली. मात्र सामान्यजन जागृत नसल्याने या लोकशाही व्यवस्थेचा फायदा जातीव्यवस्थेतील जुन्या उच्च जातींनी व सरदार, सरंजामदारांनी घेतला. सत्ताधीश बनलेल्या या लोकांची मानसिकता परंपरागत विषमतावादी मूल्यांनी व वरिष्ठ हितलक्षी तत्वाज्ञानाने पोसली होती.

डॉ.बाबासाहेब आंबडेकर यांनी राष्ट्रविकासाच्या अनेक पैलूंचा सर्वांगाने अभ्यास करुन अनेक महत्वपूर्ण देशहित उपयोगी बाबी स्पष्ट केल्या आहेत. त्यामध्ये विषमता नष्ट करणे, शिक्षण प्रसार, पूर्ण लोकशाही, राष्ट्रीय एकात्मता, स्त्री अधिकार, शेतमजूर, कामगारांचे हीत, अन्यायाविरुध्द लढा, जाती व वर्णविरहित समाज, प्रादेशिकवाद, त्यामुळे राष्ट्रभावनेला बसलेली खीळ राष्ट्रीय सुरक्षा, कृषीविषयक विचार, अन्नधान्य सुरक्षा, बदलत्या तंत्राज्ञानाचा वापर शेवटच्या घटकापर्यंत पोहचला पाहिजे या सर्व विचारातून डॉ.आंबेडकरांची विकासात्मक दृष्टी स्पष्ट होते.

उद्दिष्टये :

१) डॉ.आंबेडकरांनी सांगिलेली राष्ट्रविकासाची संकल्पना अभ्यासणे.

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

२) विकासाच्या पायाभूत घटकांचा प्रसार शेवटच्या घटकापर्यंत झाला आहे की नाही ते अभ्यासणे.

३) डॉ.आंबेडकरांनी परराष्ट्र धोरणासंबंधी विचार मांडताना भौगोलिक घटकात अत्यंतिक महत्व दिले ते अभ्यासणे.

४) डॉ.आंबेडकरांची विकासात्मक दृष्टी प्रसारित करणे.

गृहितके :

१) डॉ.आंबेडकरांचा विकासात्मक दृष्टिकोन आंतरराष्ट्रीय पटलावर सर्वमान्य झालेला दिसून येतो.

२) २१ व्या शतकात त्यांचे विकासात्मक दृष्टीकोनाचे घटक प्रभावी ठरत आहेत.

३) संविधानातील एक एक कलम विकासाकडे नेणारे महान तत्वज्ञान आहे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोध निबंधाच्या अध्ययनाकरिता द्वितीय स्त्रोत संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. त्यामध्ये विविध संदर्भग्रंथ, मासिके, वर्तमानापत्रातील प्रसिध्द लेख, प्रकाशित व अप्रकाशित प्रबंध, इंटरनेट इत्यादीचा अवलंब केला आहे. सदरील शोधनिंबधाच्या मांडणीसाठी वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

विकासाचे सुत्र :

विकास हा केवळ आपल्या जवळ किती भांडवल आहे यावर अवलंबून नसतो तर विकास हा आपण विचार कसा करतो यावर अवलंबून असतो.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा विकासाभिमूख दृष्टिकोन

सामाजिक ऐक्य / एकात्मता :

सदाचारी वृत्ती, सात्विक वर्तन, नितिमान चारित्र्य हे देशाचे वैभव आहे. जात, पंथ, लिंग, वंश इत्यादी भेद नष्ट झाल्यानंतरच खऱ्या अर्थाने राष्ट्र विकासाकडे वाटचाल होईल. प्रत्यकाने देश उन्नती करिता कटिबध्द झाले पाहिजे राष्ट्रध्वजासंबंधी आदरभाव व अभिमान प्रत्येकामध्ये रुजला पाहिजे. या सर्व बाबी शालेय जीवनापासून विद्यार्थ्यांमध्ये रुजल्या पाहिजेत. मी प्रथम व नंतरही भारतीयच आहे, ही भावना प्रकट झाली पाहिजे.

बुध्दी प्रामाण्यवाद :

प्रत्येक गोष्ट बुध्दीच्या कसोटीवर तपासून जे योग्य वाटेल त्याचाच स्किार केला पाहिजे. बुध्दीला जे पटत नाही ते स्विकारु नये. यातूनच समाजाची व देशाची प्रगती साधेल.

राष्ट्रीय जीवनात धर्मनिरपेक्षताच असावी :

धार्मिक विविध ता हे भारतीय समाजाचे वास्तव असल्याने भारताच्या विकासासाठी

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

धर्मनिरपेक्ष राष्ट्रवादच योग्य ठरणारा आहे. व्यक्तीगत जीवनात धर्माचे अधिष्ठाण असावे मात्र राष्ट्रीय जीवनात धर्मनिरपेक्षताच असावी तर विकासाकडे वाटचाल करता येईल. अन्यतः धर्मातच गुरफुटून रहावे लागेल व विकास खुंटेल.

शिक्षणाचा कार्यक्षमपणे प्रसार झाला पाहिजे :

शिक्षणाशिवाय कोणतीच प्रगती शक्य नाही हे डॉ.आंबेडकरांनी जाणले होते. शिक्षणामुळेच व्यक्तीची उत्पादन क्षमता वाढते व वैचारिक पातळी उंचावते. स्वाभिमानाने जीवन जगण्यासाठी शिक्षण हा महत्वाचा पैलू आहे. पिपल्स एज्युकेशन या सोसायटची स्थापना करुन आंबेडकरांनी अनेक महाविद्यालये, वसतीगृहे स्थापन केले. व सर्वस्तरातील लोकांना शिक्षित केले. शैक्षणिकदृष्टया अस्पृश्य व बहुजण समाज जागृत होवून आल्याने स्वातंत्र्य संग्रामाला बळकटी मिळाली.

आर्थिक क्षेत्रः

आर्थिक क्षेत्रात डॉ.आंबेडकरांचे लाखमोलाचे योगदान असलेले दिसून येते. त्याचा भक्कम पुरावा म्हणजे इ.स.१९१४ साली त्यांनी भारतातील चलनाचा प्रश्न अर्थात प्राब्लेम ऑफ रुपीज इन इंडिया हा प्रबंध कोलंबिया विद्यापीठाला सादर केला. त्यांचे आर्थिक तत्वज्ञान बहुजन हिताय बहुजन सुखाय असे होते.

स्त्री उध्दार :

देशात स्त्रियांची संख्या निम्मी असते त्यामुळे स्त्रीयां शिक्षित झाल्या पाहिजेत. त्यांना अधिकार व कर्तव्याची जाणीव झाली पाहिजे यादृष्टीने आंबेडकरांनी स्त्री उध्दाराचा वसा घेतलेला दिसून येतो. आज बहुतांश स्त्रिया मुक्तपणे प्रगतीचे, विकासाचे आणि गुणवत्तेचे जीवन जगण्यात पात्र झाल्या आहेत. त्यांना संविधानातून आवश्यक अशा मूल्यांची, विचारांची, तत्वज्ञानाची आणि कायदात्मकतेची शक्ती प्राप्त झाली आहे, हे विसरता येणार नाही.

संविधानातील तत्वज्ञान व मुल्यांची रुजवण झाली पाहिजे :

ग्रामपंचायत, नगरपलिका, महानगरपालिका, शाळा, महाविद्यालये, लोकप्रतिनिधी, प्रसारमाध्यमे कलावंत यांच्याद्वारे संविधानाचे मूल्य प्रसारित झाले पाहिजे.

सरंक्षण व परराष्ट्र धोरण :

डॉ.आंबेडकर यांची संरक्षण व परराष्ट्र धोरणाबाबत राष्ट्रीयहितास प्राधान्ये दिले पाहिजे, अशी भूमिका होती. परराष्ट्र धोरणामध्ये त्यांनी भौगोलिक स्थानाला महत्व दिले. तसेच लोकशाही राष्ट्रासोबत संबंध प्रस्थापित केले पाहिजेत, असे मत व्यक्त केले.

वरील विकासात्मक महत्वपूर्ण घटकाबरोबरच आंबेडकरांनी शेतकरी, शेतमजूर, कामगार, नद्या जोड प्रकल्प अशा सर्वंच घटकाचा उत्कर्ष झाला तर राष्ट्र विकासाची प्रगती गतीने होईल असे मत व्यक्त केले. राष्ट्रीय विकास साधण्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीला त्यांच्या गुण व कर्तृत्वानुसार काम

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

दिले पाहिजे. त्यामुळे उत्पादनावर अनूचित परिणाम होणार नाही. आंबेडकरांनी शेतीच्या राष्ट्रायीकरणावर विशेष भर दिला. त्यातून शेतीवर सरकारचे नियंत्रण निर्माण होईल. अशाप्रकारे आंबेडकरांची विकासात्मक दृष्टी असलेली दिसून येते.

निष्कर्ष :

१) राष्ट्राभिमान व राष्ट्रविकासास पोषक शिक्षण देण्यात यावे. शिक्षणाचे बाजारीकरण थांबले पाहिजे.

२) घर तेथे संविधान पोहचविण्याची योजना शासनाने कार्यक्षमपणे राबविणे गरजेचे आहे.

३) करुणा, प्रेम, मैत्री, समतेला सर्वांनिच माणूसकीचे विद्यापीठ संबोधले पाहिजे.

आज संविधानाची ओळख शालेय जीवनातच विद्यार्थ्यांना होण्यासाठी उद्देशपत्रिकेचे वाचन होताना दिसते व दर्शनिय ठिकाणी उद्देशपत्रिका दिसून येते.

५) डॉ.आंबेडकरांचे सम्रग विचार विकासाच्या मार्गातील महत्वाचे टप्पे आहेत व वर्तमान काळातून भविष्यकाळात मार्गक्रमण करण्यासाठी आणि प्रगतीचे अतिउच्च शिखर गाठण्यासाठी ते दिपस्तंभासारखे आहेत.

६) महिलांचे स्वयंसहाय्यता गट, पतसंस्था, सहकारी बँका, औद्योगिक समूह निर्मिती, इंग्रजी माध्यमाच्या शाळा ही चतुसुत्री यशस्वी होताना दिसत आहेत. त्या मागे डॉ.आंबेडकरांच्या विचारांची प्रेरणा आहे.

७) भारताला महासत्ता बनवायचे असेलतर केवळ माहिती तंत्रज्ञानात विकास करुन थांबता येणार नाही. तर त्यासाठी आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, स्थैर्य, नैसर्गिक साधन सामुग्रीचा योग्य वापर, पाण्याचे योग्य नियोजन, अन्न-धान्य सुरक्षा आणि बदलत्या तंत्रज्ञानाचा वापर जोपयैत समाजातील शेवटच्या घटकापर्यंत पोहचत नाही तोपर्यंत भारताचे महासत्ता बनण्याचे स्वप्न पूर्णात्वाकडे जाणार नाही.

संदर्भ सूची :-

१) डॉ.गेडाम प्रशांत-महापुरुष, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर
२) डॉ.राठी शुंभागी-भारतीय राजकीय विचारवंत
३) डॉ.कुलकर्णी व्ही.जी. व प्रा.कांत सोमवंशी-भारतीय राजकीय विचारवंत
४) दैनिक लोकमत - दि.१४ एप्रिल २०१३ पृ.क्र.४
५) दैनिक सम्राट - दि.२५ सप्टेंबर २००६ पृ.क्र.५
६) दैनिक सम्राट - दि.१९ जून २०१८ पृ.क्र.४

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist.Beed 431519

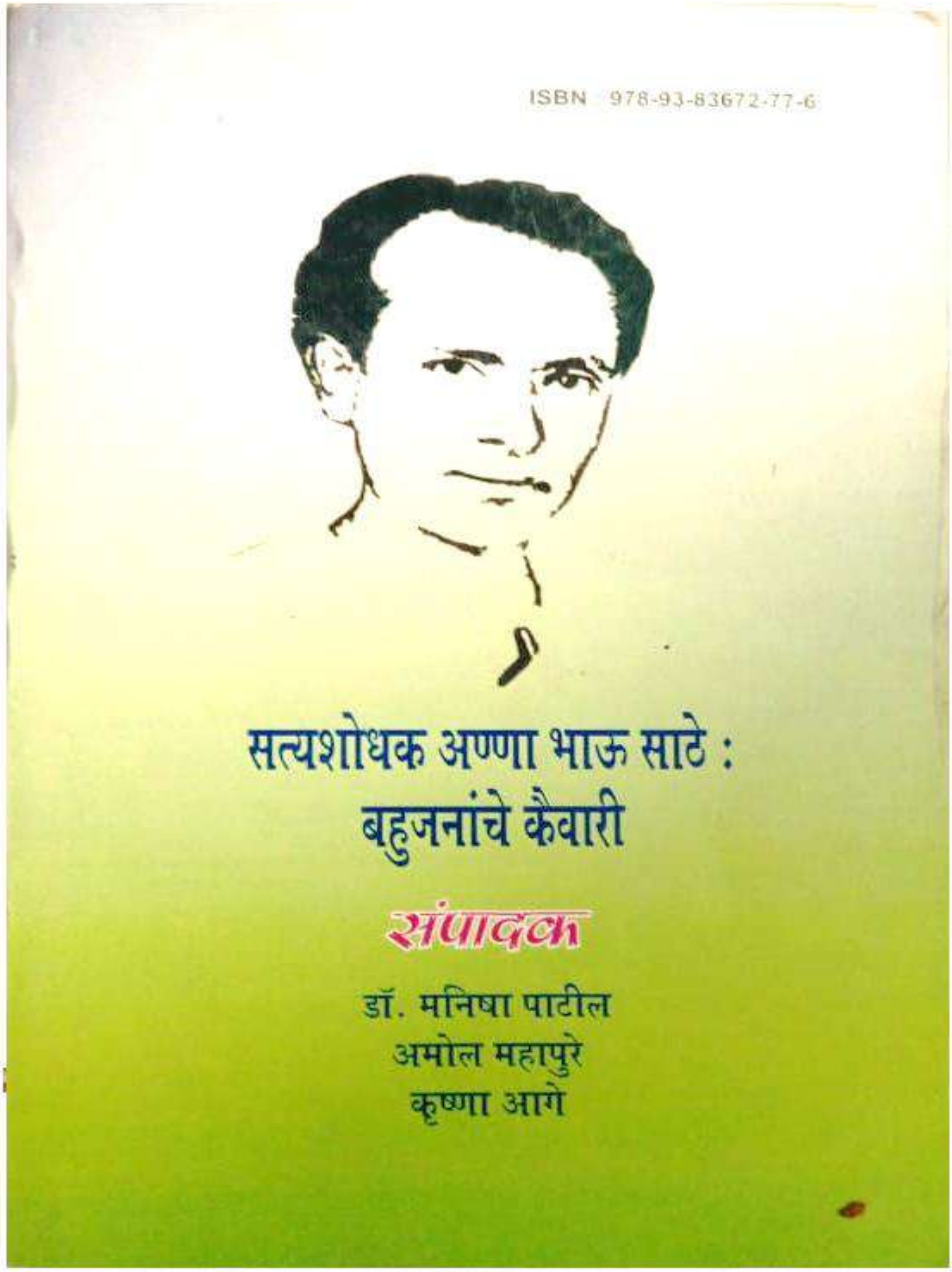

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

ISBN: 978-93-83672-77-6

७.

अण्णा भाऊंचे पोवाडा वाड्.मय

प्रा.डॉ. एम.बी.धोंडगे
पंडितगुरु पार्डिकर म. सिरसाळा.
प्रा. उदार एन.एस.
वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर.

मराठी दलित साहित्यांच्या प्रांतात अभूतपूर्व कार्य करणारे आणि अखिल मराठी साहित्य विश्वाला हेलावून सोडणारे अण्णा भाऊ लोकविलक्षण लोकशाहीर म्हणून ख्यातनाम आहेत. लेखक, दिग्दर्शक, नायक, गायक, वक्ता, पत्रकार आणि लोकजागृती करणारे लोकशिक्षक अशा कितीतरी भूमिका समर्थपणे पार पाडणाऱ्या अण्णा भाऊचा जीवन प्रवासच प्रेरणादायी आहे. वाटेगावच्या मांगवाडयात जन्माला आलेल्या अण्णाच्या गाठी फक्त दिड दिवसांचे शिक्षण होते. तसे पहाता शिक्षणाची कुठलीही परंपरा नसताना अनुभवाच्या शाळेत जीवनाचे धडे गिरवीत आदर्श निर्माण केला. चार भिंतीच्या आत औपचारिक शिक्षणाची संधी हिरावून घेणाऱ्या प्रस्थापित समाज व्यवस्थेचा लेखणीच्या साहयाने बुध्दीभेद केला. खरे तर प्रस्थापित समाजव्यवस्थेने निर्माण केलेल्या वर्णव्यवस्थेच्या मजबुत भिंती भेदून मार्गाक्रमण करणे कठीण होते. तत्कालीन वर्णव्यवस्था, जात व्यवस्था दलित - शुद्रातिशुद्राच्या विकासातील प्रमुख अडसर ठरली. अशा बिकट प्रसंगी वाणी आणि लेखणीच्या माध्यमातून जन - जागृती करण्याचे महत्वपूर्ण कार्य शाहिरी कवनातून अण्णांनी केले.

"अण्णा भाऊची शाहिरी रचना ही लोकशिक्षणाचा वसा घेऊन अवतीर्ण झाली आहे. रंजनातून लोकजागृती करणे हा मराठी शाहिरीचा उद्देश असला तरी अण्णा भाऊंनी सामाजिक व राजकीय परिवर्तनाचा नवा विचार मांडला आहे. शेतकरी, कामगार आणि दलित यांच्या दैनंदिन जीवनातील अनेक प्रश्न आणि त्या प्रश्नांची उकल करण्यासाठी कष्टकऱ्यांना जागृत करून आपल्या हक्कासाठी लढण्याची जिद्द त्यांच्यात निर्माण करण्याचा प्रयत्न अण्णा भांऊनी केला."[१] जगण्यासाठी लढणाऱ्या माणसांचा लढावू बाणा तेवत ठेवून त्यांच्यात आत्मभान निर्माण करणे काळाची गरज होती. अशा वेळी लोककलेतून लोकजागृती करुन पुरोगामी विचारांना बळकटी देण्याचे कार्य अण्णांनी केले. तसे पहाता हा लोककलेचा वारसा तमाशाच्या माध्यमातून त्यांनी जोपासला होता. बालपणी नाना मनवकर व बापू साठे यांच्या तमाशा फडात राहून जो अनुभव घेतला तो पुढील जीवनास प्रेरक ठरला. तमाशा फडातला रंग - ढंग, वाटेगाव परिसरातील डोंगर दऱ्या, शेत-सरी, नदी-नाल्यातून फिरताना वारणेच्या खोऱ्यातील माणसाची टिपलेली जीवनगाथा आणि मुंबईच्या कामगार जगतात प्रस्थापित व्यवस्थेने पिळलेली माणसं अण्णाच्या प्रतिभेला खुणावू लागली. अशावेळी मार्क्सवादी विचाराने प्रभावित झालेले त्यांचे कविमन पेटून उठले.

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

ISBN: 978-93-83672-77-6

शाहिरी कवनातून पेटविलेली लोकक्रांतीची ज्योत वगनाटयातून अधिकाधिक फूलविण्याचे क्रांतीकार्य त्यांनी केले.

सन १९४२ पासून पोवाडा लेखणास आरंभ केला कॉ. श्री. अ. डांगे यांच्या मते, "नानकीग नगरापुढे हा अण्णा भाऊंचा पहिला पोवाडा आहे? चीनमध्ये मार्क्सवादी फौजा सशस्त्र उठाव करीत युध्दतंत्राप्रमाणे चढाई - माघारीचा लपंडाव खेळत नानकीग नगरापुढे पहिला ठसठशीत विजय घेऊन उभ्या राहिल्या. तेव्हा आंतरराष्ट्रीय कम्युनिष्ट चळवळीचा बारकाव्याने अभ्यास करणाऱ्या, आंतरराष्ट्रीय कम्युनिष्ठाशी त्यांच्या लढयाशी, बंधुभाव निर्माण करु पाहणाऱ्या या फौजांच्या तात्पुरत्या जय - पराजयाने उसळणाऱ्या कोमेजनाऱ्या अण्णा भाऊंच्या अनघड युवा प्रतिभेने नानकींग नगरापुढे ठाकलेल्या कम्युनिष्ट फौंजाना मराठी प्रतिभेचे पहिले वंदन केले."[२] नानकींग नगरापुढे हा पोवाडा आज उपलब्ध नाही. अण्णा भाऊंनी एकूण पंधरा पोवाडे लिहिल्याची नोंद असली तरीही प्रत्यक्ष मात्र दहा पोवाडयाची नोंद आहे.

सन १९४२ मध्ये लिहिलेला 'स्टॅलिनग्राडचा पोवाडा' उपलब्ध पोवाडयापैकी पहिला पोवाडा असून या पोवाडयाने कम्युनिष्टाच्या मनात कायमचे घर केले. "अण्णा भाऊंच्या अफाट प्रतिभेची त्यांना कल्पना आली. त्यांनी तो पोवाडा फंडासाठी स्वीकारला. १९४३ च्या मे महिन्यात कम्युनिष्ट पार्टीच्या सुखपत्रात तो छापला आणि इथूनच अण्णा भाऊंच्या नव्या जीवन प्रवासाला सुरुवात झाली."[३] या पोवाडयातून रशिया नाझी फौजाच्या आक्रमणाला प्रखरपणे शह देतो. हा युध्द प्रसंग सात चौकी पोवाडयातून मांडला. या पोवाडया शिवाय सन १९४६ मध्ये लिहिलेला 'बर्लिनचा पोवाडा' आंतरराष्ट्रीय कम्युनिष्ट चळवळीचा व मार्क्सवादी विचारसरणीचे दर्शन घडविताना दिसतो. बंगालच्या दुष्काळी पार्श्वभूमीवर 'बंगालची हाक' हा पोवाडा सन १९४४ मध्ये रचला. बंगाल मध्ये पडलेल्या दुष्काळाने दिन-दुबळया कष्टकऱ्याची अवस्था दयनिय झाली. अस्मानी-सुलतानी संकटाचा सामना करणाऱ्या माणसाचे हृदस्पर्शी चित्र पोवाडयातून उभे केले. दुष्काळग्रस्त, गरीबाना नाडणारे शोषक नफाखोर व्यापारी, प्रस्थापित उद्योगपती, लाचखाऊ नोकरशहा चा समाचार घेतला आहे. "त्या दारुण संकटातील असहाय्य दुष्काळग्रस्ताना पाठवण्यासाठी मुंबई शहरात जाहीर कार्यक्रम करुन मदतनिधी जमवावा ह्या उद्देशाने मुंबईतील प्रख्यात बंगाली कलावंतांनी 'इप्टा' नावाची कलासंस्था स्थापन केली होती."[४] अमर शेख, दता गव्हाणकर यांच्या सोबत नानाचौक ग्रॅटरोड परिसरात पहिला जाहीर कार्यक्रम घेण्याच्या उद्देशाने अण्णाभाऊंनी बंगालची हाक पोवाडा लिहिला.

पंजाब दिल्लीचा दंगा (१९४७) या पोवाडयातून राष्ट्रीय ऐक्याला बाधा ठरणारा हिंदू -मुस्लिम संघर्ष शमवून ऐक्याची भावना तयार व्हावी या उद्देशाने कमालीचे भावनीक आवाहन केले. तेलंगणचा संग्राम (१९४७) या पोवाडयातून निझामी सत्तेच्या जुलमी राजवटी च्या जोखडातून मुक्त होऊ पहाणाऱ्या शेतकऱ्याला मदत करण्याचे आवाहन अण्णा भाऊ करतात. "कष्टकरी

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

ISBN: 978-93-83672-77-6

माणसाच्या अस्मितेचा आणि आकांक्षेचा नवा लढा म्हणजे पेटता पलिता आहे. अशा शब्दात तेलंगणच्या युध्दाला वर्गयुध्दाचे शास्त्रीय स्वरुप देण्याचा प्रयत्न अण्णाभाऊंची प्रतिमा करते."[५]
'महाराष्ट्राची परंपरा' या सन १९४७ मधील पोवाडयाने मराठी रसीक मनावर जादू केली. या 'सहा चौकी' पोवाडयातून महाराष्ट्राची वैभवशाली परंपरा मांडली आहे.

महाराष्ट्र मायभू आमुची मराठी भाषकांची।
संत महंताची।
ज्ञानवंताना जन्म देणार।
नवरत्नाचे दिव्य भांडार।

साधू-संत, शुर-विर, समाजसुधारकांच्या महाराष्ट्राचे, पुण्यभूमीचे विलोभनीय दर्शन या पोवाडयातून घडविले आहे.

अमळनेरचे अमर हुतात्मे (१९४७) मुंबईचा कामगार (१९४९) काळया बाजारचा पोवाडा (१९४९) व गोव्याकडे चला (१९५५) हे पोवाडे अण्णांनी लिहून मुंबईच्या कामगार जगतापुढे पहाडी आवाजात सादर केले. राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील विविध विषयांना पोवाडयाच्या माध्यमातून वाचक - रसिका समोर ठेवताना त्याची विचारदृष्टी पुरोगामी विचाराची वाहक बनते. शोषणाच्या, गुलामगिरीच्या विरुध्द बंडाचा झेंडा घेऊन समतेची न्यायाची भूमिका प्रखरपणे त्यांनी शाहिरी कवनातून मांडली. ही भूमिका मांडताना प्रमाणभाषा व बोली भाषेतील शब्दांची सुरेख गुंफन केली आहे.

मानव मुक्तीच्या लढयात साम्यक क्रांतीचे तत्वज्ञान घेऊन विचारांचा अहोरात्र जागर घालणारे अण्णाभाऊं शाहिर म्हणून निश्चितच आगळे -वेगळे आहेत. पोवाडयाच्या माध्यमातून घडविलेले समाजजीवनदर्शन त्यांच्या प्रतिभासंपन्न व्यक्तिमनाची साक्ष देते. अन्याय, अत्याचार, जुलमी राजवट, गुलामगिरीचा नायनाट करुन शेतकरी, शेतमजुर कामगार व दिन-दुबळयानां पोवाडयाच्या माध्यमातून जगण्याचे बळ प्राप्त करुन देणारे अण्णाभाऊ प्रेरणादायी आहेत.

संदर्भ सूची :-

१) डॉ. किरवले कृष्णा, 'दलित चळवळ आणि साहित्य,' मॅजिक प्रकाशन, पुणे पृ.९६

२) डॉ. गुरव बाबुराव, 'अण्णा भाऊ साठे : समाजविचार आणि साहित्य विवेचन,' लोकवाड.मयगृह, मुंबई पृ. १०४

३) सकटे मच्छिंद्र, 'अण्णा भाऊ साठे एक सत्यशोधक,' प्रज्ञा प्रकाशन कोल्हापूर-पृ.४९,५०

४) गंधे दिवाकर (संपा) 'लोकराज्य': अण्णाभाऊ साठे विशेषांक पृ.१३

५) डॉ. गुरव बाबुराव, 'अण्णा भाऊ साठे : समाजविचार आणि साहित्य विवेचन,' लोकवाड.मयगृह, मुंबई पृ. ११०

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

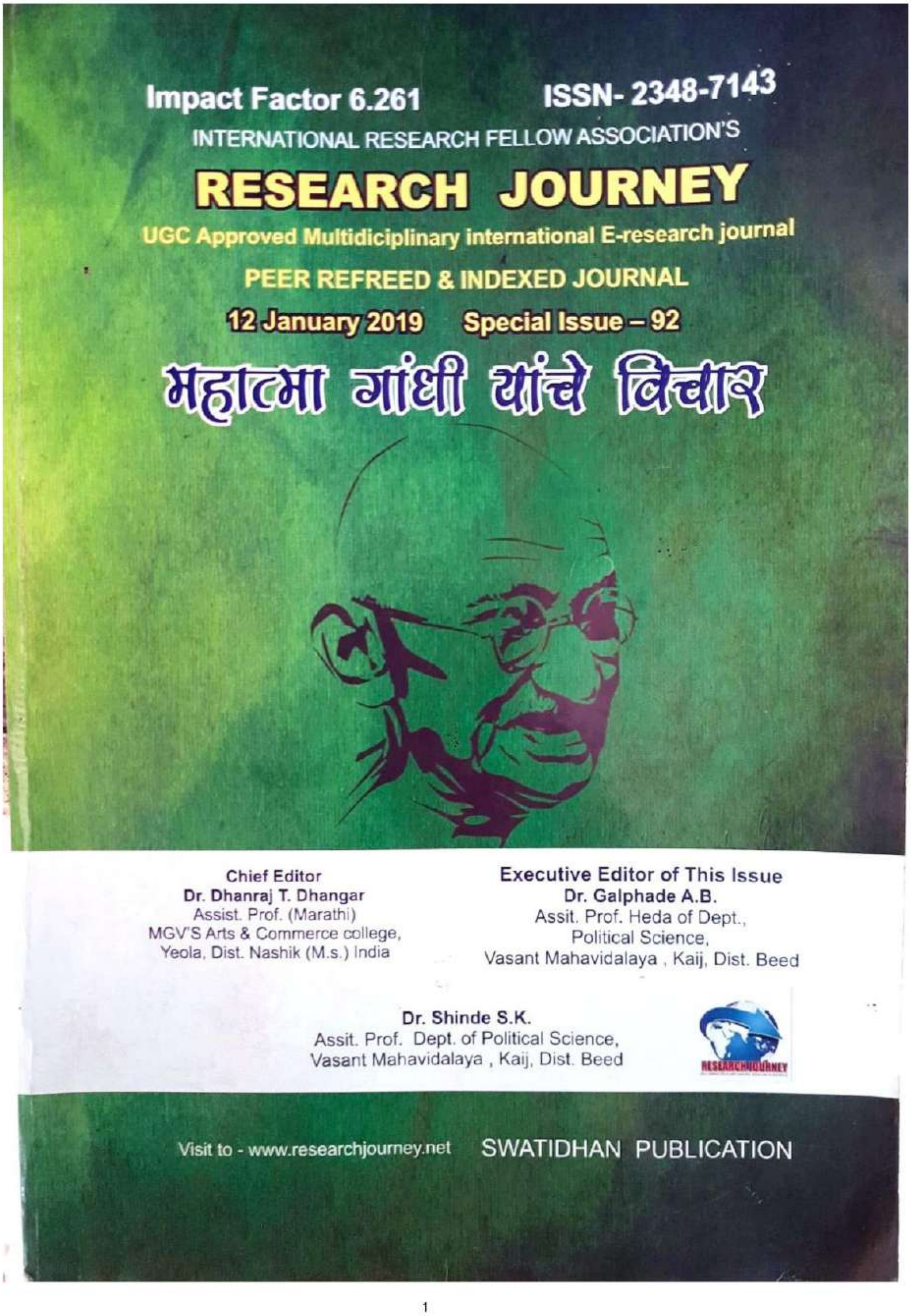
Impact Factor 6.261 ISSN- 2348-7143
INTERNATIONAL RESEARCH FELLOW ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Multidiciplinary international E-research journal
PEER REFREED & INDEXED JOURNAL
12 January 2019 Special Issue – 92

महात्मा गांधी यांचे विचार

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce college,
Yeola, Dist. Nashik (M.s.) India

Executive Editor of This Issue
Dr. Galphade A.B.
Assit. Prof. Heda of Dept.,
Political Science,
Vasant Mahavidalaya , Kaij, Dist. Beed

Dr. Shinde S.K.
Assit. Prof. Dept. of Political Science,
Vasant Mahavidalaya , Kaij, Dist. Beed

Visit to - www.researchjourney.net SWATIDHAN PUBLICATION

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

Dr Shinde S.K.

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143
INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal
PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

12 January 2019
SPECIAL ISSUE –92

महात्मा गांधी यांचे विचार

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editor of This Issue
Dr. Galphade A.B.
Assit. Prof. Heda of Dept.,
Political Science,
Vasant Mahavidalaya , Kaij, Dist. Beed

Dr. Shinde S.K.
Assit. Prof. Dept. of Political Science,
Vasant Mahavidalaya , Kaij, Dist. Beed

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net
© All rights reserved with the authors & publisher Price : Rs. 400/-

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN- 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) –0.676 | January 2019 | UGC Approved No. 40705
Special Issue 92 , महात्मा गांधी यांचे विचार

Index

1.	Gandhi And His Ideals : A Source Of Literary Creation	Dr. Umakant D. Padamwar	7
2.	गांधीजीचे सत्याग्रह संबंधी विचार	प्रा.तेलंगे एन.एन.	9
3.	महात्मा गांधीचे विचार व कार्य	प्रा. डॉ. अत्तार अमजद हारुण	11
4.	ग्रामविकासासाठी गांधी विचाराची उपयुक्ता	प्रा. डॉ. रजनी अ. बारोळे	14
5.	महात्मा गांधीजींचे सत्याग्रहासंबंधी विचार	चौधरी प्रदीप विनायक	16
6.	महात्मा गांधीजींचे सत्य आणि अहिंसेसंबंधी विचार	प्रा.डहाळे सचिन राजाभाऊ प्राचार्य डॉ.व्ही.जी. गुंडरे	19
7.	गांधीजीच्या विचारांची आजच्या स्थितीत उपयुक्तता	प्रा. डॉ. जगदिश देशमुख	21
8.	महात्मा गांधीजींचेसामाजिक विचार	प्रा.डॉ.शिवाजी गोविंदराव दिवाण	23
9.	महात्मा गांधी विचारांची प्रस्तुतता	प्रा. डॉ राजेश सुभाष चालीकवार	25
10.	महात्मा गांधीजींचे समग्र विचार	डॉ.राम प्र.ताटे डॉ.संभाजी रा. पाटील	28
11.	गांधीजींच्या विचारांची सद्यस्थितीत उपयुक्ता	प्रा.डॉ.जे.एस.ढवळे	30
12.	हिन्दी साहित्य में गांधी दर्शन	प्रा.डॉ.सय्यद अमर फकिरसाब	32
13.	गांधीजींचे शिक्षणविषयक विचार	प्रा.डॉ.बालाजी खराबे	34
14.	महात्मा गांधी : धर्म आणि राजकारण	डॉ. शेख फेरोज जफर	36
15.	महात्मा गांधीजीच्या विचारांची आजच्या स्थितीत उपयुक्तता व गरज	डॉ. घायाळ एस. पी.	38
16.	महात्मा गांधीप्रणित सामाजिक विधयक कार्यक्रम: एक अभ्यास	डॉ.इंगळे चत्रभुज बंकटराव	40
17.	महात्मा गांधीजींचे सामाजिक विचार	डॉ.लक्ष्मण गिते	43
18.	राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजीच्या आर्थिक विचाराचे परिक्षण	प्रा. डॉ. कांबळे एम.एस.	45
19.	म. गांधीजी आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या 'ग्रामस्वराज्य' विचारातील साधर्म्य	प्रा. डॉ. सुनिता शंकरराव कुरूडे	48
20.	महात्मा गांधी प्रणीत अहिंसा : एक जीवनप्रवाह	प्रा.मलदोडे साहेबराव रामराव	51
21.	महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार	प्रा. वाघमारे आर. वाय.	53
22.	महात्मा गांधी यांचे राष्ट्रीय एकात्मतेविषयीचे विचार	प्रा.डॉ.सुखनंदन ढाले	55
23.	महात्मा गांधी यांचे राजकिय विचार एक दृष्टी क्षेप	प्रा.डॉ.हारिभाऊ पांडुरंगराव कदम	58
24.	महात्मा गांधींच्या सत्य आणि अहिंसा तत्वाचा प्रभाव	प्रा.डॉ.टी.बी.पुरी	60
25.	महात्मा गांधी यांच्या शैक्षणिक विचारांचा अभ्यास	प्रा.जिजाराम श्रीकृष्ण बागल	63
26.	महात्मा गांधीजींचा समतेविषयक दृष्टिकोन	प्रा. जोगदंड एम.बी.	64
27.	गांधीजीची सत्य आणि अहिंसेची संकल्पना	डॉ. वनमाला गुंडरे	66
28.	महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक, सामाजिक, विचार - एक अभ्यास	डॉ. विठ्ठल शंकरराव देशमुख	68
29.	महात्मा गांधीचे शिक्षण विषयक विचार	प्रा. ढगे सचिद कांतीलाल ढगे	70
30.	महात्मा गांधीचे आर्थिक विचार	प्रा. दुनघव ए.डी.	72
31.	महात्मा गांधीजींच्या राजकीय विचारांचे चिंतन	डॉ.सचिन शिंदे	74
32.	म. गांधीजींचे सत्य आणि अहिंसेविषयी विचार	प्रा. सोनवणे उत्तम मोहन	76
33.	महात्मा गांधीजीचे सत्याग्रहासंबधीचे विचार	डॉ. श्री. काकासाहेब गंगाधर पोकळे	79
34.	महात्मा गांधी यांचे राजकीय विचार	डॉ. प्रशांत भाऊसाहेब सोळंके	82
35.	महात्मा गांधी यांचे शिक्षण विषयक विचार	प्रा.डॉ.वानखेडे उमाकांत ज्ञानोबा	84
36.	महात्मा गांधीजीचे राजकीय विचार	प्रा.डॉ. बी.एम.नरवाडे	87
37.	महात्मा गांधी यांचे आर्थीक विचार	प्रा. डॉ. अनंत नरवडे	90
38.	महात्मा गांधीजीचे आर्थिक विचार	प्रा.डॉ. संजय जोगदंड	94
39.	महात्मा गांधीजींचे अफ्रिकेतील सामाजिक कार्य, एक अभ्यास	प्रा.गंगणे आर.व्हि.	96
40.	गांधी विचार आणि भारतीय लोकशाही	प्रा.संदिप कोरडे	99
41.	महात्मा गांधी एक अष्टपैलू व्यक्तिमत्व	प्रा. ज्योती मगर	101

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN- 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) –0.676 | January 2019 | UGC Approved No. 40705
Special Issue 92 , महात्मा गांधी यांचे विचार

महात्मा गांधीजींचा समतेविषयक दृष्टिकोन

प्रा. जोगदंड एम.बी.
(राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख), वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर

प्रास्ताविक :-

महात्मा गांधीजीचे जीवन हा सत्यशोधनासाठी केलेला महान प्रयोग होता. जे बोलेले त्याप्रमाणे त्यांनी आचरणही केले. त्यांचे तत्वज्ञान हे जीवनात त्यांनी घेतलेल्या प्रत्यक्ष अनुभवावर आधारीत होते. ते स्वतः म्हणायचे मी फक्त आपल्या दैनंदिन जीवनातील समस्यांना माझ्या स्वतःच्या पध्दतीने चीरंतन सत्य लागू करण्याचा प्रयत्न करुन पाहिला.

काही मुलभूत तत्वावर श्रध्दा ठेवून त्या आधारे जीवनातील समस्यांची उकल करण्याचा गांधीजींचा प्रयत्न होता. कोणताही थोर विचारवंत समाजातील अन्याय आणि जुलुम यांनी व्यथित होऊन आपले तत्वज्ञान मांडण्यास प्रवृत्त होतो. समाजातील विविध अनिष्ठ प्रवृत्ती दुर करुन अधिक चांगला समाज कसा निर्माण करता येईल, हा त्याच्या समोरचा प्रश्न असतो. त्यामुळेच तो आपल्यासमोर काही आदर्श कल्पना बाळगतो. गांधीजींनी असे आदर्श स्वतः समोर ठेवले होते. सत्याग्रह आणि अहिंसा ही दोन तत्वे गांधीजींच्या विचाराचे मुलाधार होत. पण त्यांनी केवळ तत्वज्ञान म्हणून ती तत्वे स्विकारलेली नसुन ते जुलूम आणि अन्यायाविरुध्द लढण्याचे मार्ग म्हणून स्विकारली होती. आपल्यावर जुलूम, अन्याय करणाऱ्या लोकांच्या मनामध्येसुध्दा सदसदविवेक बुध्दी आहे ती आपण जागृत केली पाहिजे, यासाठी गांधीचे प्रयत्न होते. माणुसकी हा माणसाच्या सर्व संस्कृतीचा व समाज जीवनाचा आधार आहे. ही माणूसकी माणसाने गमावली तर समाज जीवनाचा आधारच नष्ट होईल. त्यासाठी महात्मा गांधीनी आपल्या जीवनाचे समर्पण माणसाने उत्तम माणूस बनावे यासाठी खर्ची केले.

१. जॉन रस्कीनच्या विचाराचा प्रभाव :-

म. गांधीच्या विचारावर जॉन रस्किनच्या 'अन टू धिस लास्ट' या ग्रंथाचा मोठया प्रमाणावर प्रभाव पडला होता. ह्या ग्रंथाने आपल्या जीवनाला निराळे वळण लावले, असे गांधीनीच म्हटले होते. या ग्रंथाचे त्यानी गुजरातीत भाषांतर केले होते. येशुख्रिस्त आपल्या अनुयायांना प्रसाद देतांना हा शेवटच्या पर्यंत पोहचिती करा असे म्हणाले होते, त्यावर रस्किनने आपल्या विचाराची उभारणी केली होती. मानवी प्रगतीचा लाभ शेवटच्या व्यक्तिपर्यंत गेला पाहिजे असा त्याचा अर्थ होत असल्याने अन्त्योदय असे नाव महात्मा गांधीनी त्या भाषांतराला द्यावे असे काही लोकांनी सुचविले होते. परंतु महात्माजींनी त्या भाषांतराला सर्वोदय हे नाव हेतुपूर्वक दिले. कारण सर्वांचाच उदय एकावेळी व्हावा आणि प्रगतीचा लाभ सर्वांना एकदम मिळावा असे त्यांना वाटत होते. सर्वोदयाचा अर्थ सर्वांचे कल्याण, सर्वांचीच सेवा, गांधीप्रणित समाजवाद, सहकारी समाज असाही लावला जातो. रस्किनच्या अन टु धिस लास्ट या ग्रंथातील तीन प्रमुख विचार म्हणजे –

१. सर्वांच्या कल्याणामध्ये व्यक्तिचे कल्याण समाविष्ट झालेले असते.
२. वकीलाचे कार्य आणि न्हाव्याचे कार्य यांचे मुल्ये सारखेच असते कारण त्या दोघांना काम करुनच आपली उपजिविका करण्याचा हक्क असतो.
३. श्रमिकांचे जीवन उदा. शेती करणाऱ्याचे अगर हस्तव्यवसाय करणाऱ्यांचे जीवन जगण्या लायक असते. सर्वोदय विचारसरणी अशा विचारावरच आधारलेली असून ती महात्मा गांधी यांनी सुरुवातीला मांडली.

२. सांप्रदायिक सदभावना जोपासावी :-

सांप्रदायिक सदभावना जोपासणे ही उच्च पातळीवरील संस्कृती आहेच शिवाय भारतीय प्रजासत्ताकाचे ऐक्य राखण्यासाठी ती आवश्यक आहे. सन १९३१ मध्ये भगतसिंग व इतर क्रांतीकारकांना उद्देशून यंग इंडिया मध्ये लिहलेल्या लेखात गांधीजींनी म्हटले होते की,

१. हिंदू - मुस्लिम ऐक्य २. स्त्री-पुरुष समता ३. मागास जातींना विकासाला पुरेसा अवसर ही स्वतंत्र भारताची तीन महत्वाची मूल्य असणार आहेत. ती ढासाळणार नाहीत याची जबाबदारी गांधी विचाराच्या अभ्यासकांनी आणि सर्वच स्त्री-पुरुषांनी घेतली पाहिजे.

३. सप्त सामाजिक महापातके :-

गांधीजींनी सामाजिक ऐक्य प्रस्थापण्याच्या उद्देशाने सप्त सामाजिक महापातके सांगितली आहेत. त्यामध्ये

१. तत्वविहीन राजकारण २. नितीविहीन व्यापार ३. चारित्र्यविहीन शिक्षण
४. विवेक विहीन विलास ५. मानवता विहीन विज्ञान ६. श्रमविहीन संपत्ती
७. त्याग विहीन पुजा व्यर्थ आहे.

४. जीवन पध्दतीला शाब्दीक विश्लेषणातून व्यतीत केले :-

जीवन पध्दती स्पष्ट करणारे काही शब्द गांधीजींनी सांगितले आहेत. त्यामध्ये -

१. संयम - म्हणजेच मर्यादांचे तत्वज्ञान, निसर्गाच्या लुटीलाही मर्यादा आहे.
२. समता - जाती, धर्म,वंश, लिंग भाषा यावरुन भेदोभेद न करणे.

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN- 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) –0.676
Special Issue 92 , महात्मा गांधी यांचे विचार | January 2019 | UGC Approved No. 40705

३. सादगी - साधेपणा म्हणजे गबाळेपणा नव्हे.
४. स्वावलंबन - परस्परावलंब इष्ट, समुहजीवनात ते आवश्यक पण परावलंबन नको.
५. स्वदेशी - ग्रामोद्योग व ग्रामस्वावलंबनाचा विचार
६. शरीरश्रम - प्रत्येकाला शरीरश्रम करता यावे यासाठी चरखा दिला.
७. समुहजीवन-सामुहिक परिश्रम, सामुहिक प्रार्थना, सामुहिक रसोडा, सामंजस्य, आश्रमी जीवन या समुहजीवनाच्या पाठशाळा होत्या. परस्पर सामंजस्य हा त्यांचा आत्मा होता.

राजकीय चळवळ जशी देशाच्या निरनिराळया भागात पसरत गेली तसा गांधीजींचा निरनिराळया सामाजिक थरातील लोकांशी संबंध येऊ लागला. त्यामुळे समाजातील अस्पृश्यता, उच्च निच भाव, महिलांचे दास्यत्व आदी बाबी त्यांच्या लक्षात आल्या मानसातील दुरत्व संपविणे त्यांना गरजेचे वाटु लागले.

५. राष्ट्र उभारणीसाठी सामाजिक सुधारणांना महत्व :-

शेतकरी, कामगार, दलित असे दुर्लक्षित गट राजकारणाच्या समाजकारणाच्या परिघात आणण्याचे त्यांनी सातत्याने प्रयत्न केले. म्हणूनच त्यांनी राष्ट्र उभारणी कार्यात सामाजिक सुधारणांना महत्व दिले. गांधीजी म्हणत की, भारत देश हा ज्याप्रमाणे हिंदुचा आहे, त्याप्रमाणेच तो मुस्लिमांचा, पारशांचा व अहिंदुचा आहे. भारत हे राष्ट्र कोण्या एका धर्मपंथाचे किंवा जमातीच्या बहुमताचे असणार नाही, तर कोणताही धर्मभेद न मानता संपूर्ण भारतीय नागरिकांच्या प्रतिनिधीचे राष्ट्र असेल असे त्यांनी बारंबार सांगितले आहे.

६. समता हे श्रेष्ठ मूल्य :-

"मानव तितुका एकच आहे, नीच न कोणी उच्च, हाच आपुला धर्म खरोखर, हीच आपुली वाणीछ अशी गांधीजींची धारणा होती. परंपरागत समजुतीमुळे अस्पृशांवरती होणारे अन्याय त्यांना दिसत गेले. महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी सन १९१७ मध्ये काँग्रेस अधिवेशनात मांडलेल्या अस्पृश्यता निवारणाच्या ठरावास गांधीजींनी पाठिंबा दिला होता. सन १९२० च्या काँग्रेस अधिवेशनात मांडलेल्या रचनात्मक कार्यांच्या आपल्या ठरावात गांधीनी अस्पृश्यता निवारणाचा आंतर्भाव केला होता. "अस्पृश्यता हा हिंदु धर्मावरील कलंक आहे" हे त्यांचे वचनही प्रसिध्द आहे. म्हणजेच परंपरा प्रमाण न मानता समता हे मुल्य श्रेष्ठ आहे. अशीच गांधीची पक्की धारणा होती.

७. जीवघेणी स्पर्धा नसावी :-

गांधीजींच्या विरोधकाकडून वारंवार एक मुद्दा पुढे येत असलेला दिसून येतो आणि तो म्हणजे गांधीजींनी वर्णाश्रम धर्माचा पुरस्कार केला होता. या बाबतची वस्तुस्थिती मात्र अशी होती की, जिव घेण्या स्पर्धेवर आधारीत असलेल्या पाश्चात्य औद्योगिक संस्कृतीपासून आपला बचाव करण्यासाठी बालकाला व्यवसाय-उद्योगाचे कसब शिकविले जाणारी वर्णाश्रम व्यवस्था सोयीचीच आहे असे त्यांनी प्रतिपादन केले. (१९२७ ते १९३१) पण एका जातीत जन्म घेतलेल्यांनी दुसरा व्यवसाय करुच नये, हे त्यांना मान्य नव्हते. आश्रमातच काय पण स्वतःच्या घरीसुध्दा गांधीजीनी भंगी काम, चांभार काम, सुतारकाम वगैरे केले होते. म्हणून गांधीजी वर्णाश्रमाचे पुरस्कर्ते होते असे म्हणणे संयुक्तिक वाटत नाही.

गांधीजींच्या चिंतनावर फुले, आंबेडकरांच्या न्यायबुध्दीचाही तसेच उदारमतवाद, मार्क्सवाद, स्त्रीवादाचाही प्रभाव आहे. या मधुनच त्यांचे समताविषयक विचार पुढे येतात. आर्थिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी आवश्यकतेपेक्षा जास्त संपत्ती असु नये म्हणून ज्यांच्याकडे अतिरिक्त संपत्ती आहे. ते खऱ्या अर्थाने संपत्तीचे विश्वस्त आहेत, मालक नव्हेत. त्यासाठी भांडवलदार, धनिक वर्ग यांचे ह्दयपरिवर्तन घडवून आणने फार गरजेचे आहे.

निष्कर्ष :-

आज केवळ भारतातच नव्हे तर जगात सर्वत्र जाती, धर्म व संप्रदायाचे स्तोम माजले आहे. मानवतेची मुल्ये नष्ट होत आहेत. विषमता प्रत्येक क्षेत्रात निर्माण होत असलेली दिसून येते. याचे प्रमुख कारण मला असे सांगावे वाटते की, आम्ही गांधी विचारांचे मुळ कधी विचारात घेतलेच नाही. काही स्वार्थी मंडळींनी महात्मा गांधीजींचे विचार वास्तविकपणे आमच्यापर्यंत पोहचविले नाहीत. आम्ही कुठपर्यंत दुसऱ्यांच्याच ओंजळीने पाणी पिणार आहोत याचे ही भान असणे आवश्यक आहे. प्रत्येक मनुष्य हा त्याच्या जीवनाचा शिल्पकार असतो. तेव्हा गांधी विचार आपल्या बुध्दीच्या कसोटीवर घासून त्याचे आचरण होणे गरजेचे आहे असे मला वाटते.

आज मानवाने विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या जोरावर धरतीच नव्हे, तर आकाश व पाताळ पादाक्रांत केले आहे. मानवी प्रगतीच्या नावाखाली अती महात्वाकांक्षेपोटी भौतिक साधनसामुग्री बरोबरच मानवी नितीमुल्याचा ऱ्हास होत आहे. अशा परिस्थितीत मानसाला माणूस म्हणून जगण्याचा महात्मा गांधीजींचा विचारच खऱ्या अर्थाने मार्गदर्शक ठरु शकतो.

संदर्भ :-

१. सोनुने यशवंत - मंथन, एप्रिल २००७, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.
२. बोराळकर कृ.दी. - भारतीय विचारवंत, १९९२
३. गांधी महात्मा - हिंद स्वराज्य, १९०९
४. डॉ. भोळे भा. ल. - भारतीय राजकीय विचारधारा.
५. डॉ. शृंगारपुरे - भारतीय राजकीय विचारवंत.
६. डॉ. भोगले एस. के. - भारतीय राजकीय विचार.

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist.Beed 431519